

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДВОРНИЦЬКА Н. І., СТАХНЮК Н. О.

ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ

Граматика

Навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський – 2020

УДК 130.2+81`1
ББК 87.66+81.0
Д 24

*Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
протокол № 9 від 24.09.2020*

Рецензенти:

Чикарькова М. Ю., доктор філософських наук, кандидат філологічних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних наук, теорії і права Чернівецького торгово-економічного інституту КНТЕУ.

Марчук Л. М., доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови К-ПНУ ім. І. Огієнка

Слюсар О. Ф. кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та перекладу ЧНУ ім. Юрія Федьковича

Д 24

Дворницька Н. І., Стахнюк Н. О.

Історія польської мови (граматика): Навчально-методичний посібник.
Кам'янець-Подільський, ТзОВ «'Апостроф», 2020. – 124 с.

В посібнику зроблено спробу проаналізувати деякі складні граматичні явища польської мови на основі попереднього порівняльно-історичного коментування та співставлення з генетично спорідненими мовами.

У першій частині посібника описані основні явища та процеси, що проходили на морфемно-словотворчому, граматичному рівнях праслов'янської мови і були, відповідно успадковані слов'янськими (зокрема польською) лінгвосистемами, що під час формування виробили специфічні особливості парадигматики. Саме тому аналіз деяких специфічних рис польської граматичної системи проводиться шляхом порівняння з іншими слов'янськими мовами, зокрема українською, сербською, македонською, болгарською, російською, білоруською тощо.

З метою поглибленого порівняльно-історичного аналізу в роботі використовуються приклади з різних індоєвропейських мов: латини, давньогрецької, німецької, литовської.

До основної частини, що містить висвітлення суто теоретичних положень, додається збірка вправ та практичних завдань, виконання яких покликано закріпити та перевірити отримані теоретичні знання.

Посібник буде корисним у справі підготовки висококваліфікованих викладачів мови, спеціалістів-філологів, науковців.

УДК 130.2+81`1

ББК 87.66+81.0

© Дворницька Н. І., Стахнюк Н. О.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
-------------	---

ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАР ДЕЯКИХ СПЕЦИФІЧНИХ ЯВИЩ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ГРАМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ В ПОРІВНЯЛЬНОМУ АСПЕКТІ З ІНШИМИ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ (ЗОКРЕМА ПОЛЬСЬКОЮ) МОВАМИ	14
---	----

1. ІМЕННИК

1. Загальні відомості про будову іменника в праслов'янській мові. Поняття словотвору та словозміни. Трансформація морфемної структури.	14
--	----

2. Граматична парадигматика іменника в праслов'янській мові. Еволюція основних граматичних категорій	19
---	----

• Категорія роду. Зростання ролі граматичної категорії роду в процесі еволюції слов'янських мов.....	19
---	----

• Категорія числа. Еволюція форми двоїни.....	22
---	----

• Категорія відмінка. Особливості еволюції в слов'янських мовах.....	24
---	----

• Категорія відміни. Роль граматичної категорії роду в процесі еволюції іменникових відмін	24
---	----

• Категорія істоти. Особливості еволюції в західнослов'янських мовах	27
---	----

3. Парадигма відмінювання іменників. Особливості трансформації флексій. Тенденції у розвитку іменної словозміни	29
--	----

2. ДІЄСЛОВО.....

1. Граматичні категорії дієслова в праслов'янській мові. Особливості еволюції	33
--	----

• Категорія стану	33
-------------------------	----

• Категорія способу	33
---------------------------	----

• Категорія часу	33
------------------------	----

• Категорії числа, особи	34
--------------------------------	----

• Неособові форми дієслова	34
----------------------------------	----

2. Особливості дієвідмінювання в праслов'янській мові	34
---	----

2.1 Засоби утворення дієслівних форм.....	34
---	----

2.2. Класи дієслів	35
3. Система дієвідмінювання	38
3.1. Теперішній час в праслов'янській мові. Історія форм. Зміни на грунті польської мови	38
•Відмінювання дієслова "byti"	43
•Форми двоїни	43
3.2. Минулий час. Аорист. Імперфект. Будова. Відмінювання. Подальша доля	44
•Аористс	44
•Імперфект	46
3.3. Минулий складений час. Будова. Історія.	49
•Аналітичні форми минулого складеного часу	49
•Перфект	49
•Давноминулий час	50
•Зміни форм допоміжного дієслова на особові закінчення та занепад допоміжного дієслова	51
4. Умовний спосіб	53
5. Наказовий спосіб	55
6. Дієприкметники та дієприслівники теперішнього часу	59
6.1. Активні: походження, будова; особливості волюції	61
•адвербіалізація форм на – ас	62
6.2. Пасивні: походження, будова; особливості еволюції	63
7. Дієприкметники та дієприслівники минулого часу	64
7.1. Активні: походження, будова; особливості історичних змін ...	64
7.2. Пасивні: походження, будова; особливості еволюції; безособові форми на --no-, -to	66
3. ПРИКМЕТНИК	68
1. Парадигматичні моделі відмінювання праслов'янських прикметників	68
2. Зміни в складеній (займенниковій) відміні прикметників	70
•Контракція; гаплогія	70
•Тенденція до аналогії з короткими формами	72

• Категорія чоловічоособовості; категорія "істоти" як семантизація польської словозміни	73
3. Сліди іменникової відміни в польській мові	77
4. Сліди займенникової відміни в польській мові	79
5. Утворення та функціонування порівняльних форм	80
4. ЗАЙМЕННИК	84
1. Групи займенників за значенням у праслов'янській мові	84
2. Відмінювання праслов'янських займенників	86
3. Зміни у відмінюванні безродових займенників у праслов'янській мові	92
3.1. Особові займенники	92
• Виникнення форми "ja". Суплетивна форма "ja – mnie"	93
• Походження форм Д.в і М.в. однини	93
3.2. Зворотний	94
3.3. Питальні "kto", "co"	95
4. Зміни у відмінюванні родових займенників. Особливості функціонування в польській мові	97
• Історія анафоричного займенника *jь, *ja, *je	94
• Форма Н.в. одн.ч. р. "ten"	99
5. ЧИСЛІВНИК	102
1. Походження і формування класу числівників	102
2. Відмінювання числівника "jeden"	104
3. Відмінювання числівника "dwa"	105
4. Відмінювання числівників trzy, cztery	105
5. Відмінювання числівників pięć – dziesięć	107
6. Нейтралізація категорії числа	108
7. Складені числівники. Збірні числівники	109
ПИТАННЯ та ЗАВДАННЯ	113

ВСТУП

Дослідження історії мов взагалі та слов'янських зокрема цілком очевидно передбачає використання порівняльно-історичного методу.

Порівняльно-історичний метод – це система наукових прийомів визначення генетичних відношень між мовами й відтворення (реконструкція) доісторичного розвитку мов та їх праформ на підставі виявлення конкретних ознак звукової спорідненості, семантично-тотожних та близьких морфем порівнюваних лінгвосистем. Порівняльно-історичний метод є основою для здійснення етимологічного аналізу слів, морфем, словоформ, за допомогою якого встановлюють їх походження, первісне значення, початкове звукове оформлення (праформу) та історію розвитку. Цей метод акцентує увагу дослідників на історичному коментуванні мовних явищ, поясненні причинно-наслідкових зв'язків.

Порівняльно-історичне вивчення слов'янських мов на сучасному етапі розвитку мовознавства є основною, найбільш ефективною формою дослідження і висвітлення структурних особливостей слов'янської мовної групи – як спільних для неї в цілому, так і характерних лише для окремих мов, що розглядаються в складі цілої групи.

Висвітлення особливостей слов'янських мов за допомогою порівняльно-історичного методу забезпечує правильне розуміння їх генетичних стосунків з багатьма іншими мовними групами і окремими мовами світу і робить можливим наукове усвідомлення явищ окремих слов'янських мов у глибокій історичній перспективі як результатів тривалого й складного розвитку. Результати порівняльно-історичного вивчення слов'янських, як і інших споріднених, мов становлять у певній частині надійний ґрунт для конкретної розробки питання про характер зв'язку розвитку мови з розвитком мислення, а в ряді випадків можуть бути використані для відтворення та деталізації різноаспектних особливостей життя слов'янського суспільства в давні періоди, безпосередньо не відображені історією.

Систематичне застосування порівняльно-історичного методу до вивчення слов'янських мов веде свій початок від праць мовознавців

О. Х. Востокова (1781-1864рр.) та Й. Добровського (1783-1829рр.) і триває вже близько 200 років.

Наукові роботи в сфері порівняльно-історичного мовознавства на основі зіставного дослідження фонетичних, орфоепічних, морфемно-словотворчих, граматичних та інших особливостей слов'янських мов переконливо доводить єдність їх походження та віднесеність даних мовних лінгвосистем до праслов'янської мови, що в свою чергу, виокремилася з праїндоевропейської лінгвосистеми. «Rekonstrukcja słownictwa języka praindoeuropejskiego pozwala formułować wnioski na temat językowego obrazu świata Praindoeuropejczyków» [12, с.17].

Таблиця №1, що демонструє генетичну спорідненість слов'янських мов

Українська	Російська	Білоруська	Польська	Чеська	Словацька	Македонська	Словенська
голова	голова	галава	głowa	hlava	hlava	глава	glava
серце	сердце	сэрца	serce	srdce	srdce	срце	srce
рука	рука	рука	ręka	ruka	ruka	рака	róka
мати	мать	маці	matka	matka	matka	majka	mati
земля	земля	зямя	ziemia	země	zem	земја	zěmlja
сніг	снег	снег	śnieg	snih	sneh	снег	sněg

Таблиця №2, що демонструє спільність слів індоєвропейських мов

санскрит	латина	українська	литовська
navas	novus	новий	navas
damas	domus	дім	—
avis	ovis	вівця	avis
naktis	noctis	ніч	naktis
duwa	duo	два	du

**Таблиця деяких лексичних відповідностей
у сучасних слов'янських мовах**

рос.	сестра	брат	рыба	зверь	день	зима	лето	ветер	огонь	снег	солнце	вода	земля
укр.	сестра	брат	риба	звір	день	зима	літо	вітер	огонь	сніг	сонце	вода	земля
білор.	сястра	брат	рыба	звер	дзень	зіма	лета	вецер	агонь	снег	сонца	вада	зямяля
польськ.	siostra	brat	ryba	zwierz	dzień	zima	lato	wiatr	ogień	śnieg	słońce	woda	ziemia
чеськ.	sestra	bratr	ryba	zvěř	den	zima	léto	vitř	oheň	snih	slunce	voda	země
словац.	sestra	brat	ryba	zver	deň	zima	leto	vietor	oheň	sněh	slnce (slnko)	voda	zem
в-луж.	sotra	bratr	ryba	zvěřjo	džeň	zuma	lěto	wětr	woheň	sněh	słónco	woda	zemja
н.-луж.	soša	bratš	ryba	zwěřje	žeň	zuma (zymj)	lěto (lěse)	wětš	wogeň (hogeň)	sněh	słyńco	woda (wóđ)	zemja
болг.	сестра	брат	риба	звяр	ден	зима	лято	вягър	огън	сняг	слънце	вода	земя
макед.	сестра	брат	риба	звер	ден	зима	лето	ветар	оган	снег	сонце	вода	земја
сербо-хорв.	сестра	браћ	риба	звѣр	дан	зима	лѣто	вѣтер	огань	снѣг	сўнце	вода	зѣмља
словен.	sestra	brat	riba	zver	dan	zima	leto	veter	ogenj	sneg	sonce	voda	zemlja

рос.	шесть	два	жить	ходить	пить	есть	зеленый	белый	малый	рука	голова
укр.	шість	два	жити	ходити	пити	їсти	зелений	білий	малий	рука	голова
білор.	шэсьць	два	жыць	хадзіць	піць	есці	зялёны	белы	малы	рука	галава
польськ	sześć	dwa	żyć	chodzić	pić	jeść	zielony	biały	mały	ręka	głowa
чеськ.	šest	dva	žítí	chodítí	pítí	jístí	zelený	bílý	malý	ruka	hlava
словац.	šest'	dva	žít'	chodít'	pít'	jest'	zelený	biely	malý	ruka	hlava
в-луж.	šěść	dwaj	žyc	chodźić	pić	jęść	zeleny	běły	mały	ruka	hłowa
н.-луж.	šesć	dwa	žywíś se	chóžízís	pić	jęść	zeleny	běły	mały	ruka	głowa
болг.	шест	два	живея (1-а ос.)	ходя (1- а ос.)	пия (1-а)	ям (1-а)	зелен	бял	малък	ръка	глава
макед.	шест	два	живејам	ходам	пијам	јадам	зелен	бел	мал	рака	глава
сербо-хорв.	шѐст	двâ	живети	ходити	пíti	јѐсти	зелен	бел	мален	рука	глава
словен.	šest	dva	živetí	hodítí	pítí	jestí	zelen	bel	mali	roka	glava

Деякі відомості з порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов

Роботи засновників та представників порівняльно-історичного мовознавства О. Востокова, Й. Добровського, А. Шлейхера,

О. Шахматова, В. Цонєва та інших талановитих вчених, результати глибоких компаративних досліджень дозволили створити класифікацію слов'янських лінгвосистем, яка включає 3 підгрупи означених мов: західну, східну, південну.

За цією класифікацією до *західнослов'янської підгрупи* належать: польська мова; чеська; словацька; лужицька (верхньо- і нижньолужицька); мертва полабська та поморсько-словінський діалект.

Східнослов'янська підгрупа – російська, українська, білоруська (специфічним різновидом західноукраїнських діалектів є русинська мова – діалект русинів).

Південнослов'янська підгрупа – болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська, а також мертва старослов'янська мова.

Класифікація демонструє походження польської мови із західнослов'янської сім'ї; української (як основної порівнюваної лінгвосистеми) – із східнослов'янської.

Українська мова – державна мова сучасної держави Україна.

Україна сформувалась на території, де розташовувалась Київська Русь, відповідно ставши спадкоємицею етнокультурного надбання давньоруської держави.

Усна та писемна форми української мови формувалася на основі діалектів і численних пам'яток центральної частини Київської Русі. Тому на розвиток української літературної мови вплинули насамперед створені в Києві та інших містах Київської Русі писемні пам'ятки, зокрема: «Остромирове євангеліє» (1056-1057рр.); «Ізборник Святослава» (1073р.); «Руська правда» (XI-XII ст.); «Повчання» Володимира Мономаха (кінець XI – поч. XII ст.); «Повість временних літ» (поч. XII ст.); «Моленіє» Даніїла Заточника (XII ст.); «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.); «Київський літопис» (XII ст.); «Галицько-Волинський літопис» (XIII ст.); «Пересопницьке Євангеліє» (1555-1561рр.); «Крехівський апостол» (XVI ст.); перший східнослов'янський буквар із граматиною (1574 р.); «Апостол», Острозька Біблія, видані у Львові та Острозі І. Федоровим, тощо.

Однак, ці джерела та авторські праці М. Смотрицького, П. Могили, Ф. Прокоповича та інших авторів носили книжний характер і не мали загальнонародного впливу на українську мову. Лише наприкінці XVIII – поч. XIX ст. І. Котляревський (1769-1838) поемою «Енеїда» започаткував нову українську літературну мову на народній основі.

Значний внесок у вивчення української мови й питань слов'янської філології загалом зробили історики мови та граматики: Л. Зизаній, автор «Граматики словенської...» (поч. XVII ст.); М. Смотрицький, автор знаменитої «Граматики словенския» (1619 р.); О. Потєбня, автор наукових праць: «Із записок з руської граматики» (в 4-х томах), «Мисль і мова» та ін.; історик мови, літератури та фольклору П. Житецький та багато інших науковців, творців підручників та словників.

Польська мова (пол. *język polski*) – державна мова сучасної держави Польща [є однією з 24 офіційних мов світу, якою володіють близько 50 мільйонів людей як у Польщі, так і за її межами (в діаспорах США, Латинської Америки, Австралії, Англії, Франції, Німеччини, країн пострадянського простору)].

Польща утворилася на історичних землях лужичан і вєнедів наприкінці X – поч. XI ст., отримавши одночасно назву *Polonia regio* і самоназву корінного населення – поляки.

Польська літературна мова зароджувалась на основі численних пам'яток, найдавніші з яких віднесені до XII-XV ст. До цього часу ділові та інші папери писали лише латинською мовою. Феодальна роздрібненість Польщі, німецька колонізація, монголо-татарські набіги в XIII-XIV ст. перешкоджали розвитку польського літературного слова й культури.

Формування польської мови як єдиної державної відбувалося під впливом Великопольських, Малопольських, Мазовецьких говорів.

Історики мови традиційно виділяють *дописемний період*, який починається з моменту її виділення з групи західнослов'янських мов і триває приблизно до XII ст.

Писемну польську мову лінгвісти, як правило, поділяють на наступні періоди: *давньопольський, середньопольський, сучасний (новопольський)*.

Першою писемною згадкою польської мови вважають запис в Генріховській книзі (*«Księga Henrykowska»*, 1270 р.) чеського лицаря Богухвала, який звернувся до своєї дружини: *«Daj ut ja pobrusa, a ti poziwai» – «Daj, ac ja pobrusze, a ty poczuwaj»*. Відбулося це на території Нижньої Сілезії, де був розташований монастир монахів-цистерців (від своєрідного звуку, який притаманний жорнам, селяни згодом назвали це поселення – Брукалице).

В цей час були створені Свентокшиські проповіді, які дійшли тільки в копіях другої половини XIV ст., зокрема гімн «Богородиця» (релігійна пісня), найстарший друк якої налічує 15 строф.

Активізація мовного й культурного розвитку Польщі спостерігається наприкінці XIV ст. з формуванням польської держави. Провісником національного відродження поляків був Ягеллонський університет, заснований 1364 р.. Почали з'являтися оригінальні ділові та інші папери польською мовою, літературна форма якої досягає високого розвитку в XVI ст. (після сейму 1552 р. та Люблінської унії 1569 р.), коли Польща та колишнє Велике князівство Литовське об'єднались у Річ Посполиту.

Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. польський народ бореться за своє національне визволення, що супроводжується розвитком романтичної літератури та відродженням польської літературної мови на народній основі. Остаточне формування сучасних норм польської літературної мови припадає на першу половину XIX ст. і пов'язане з творчістю поетів: Адама Міцкевича (1798-1855) – автора поеми «Пан Тадеуш» (1834 р.); Юліуша Словацького (1809-1849) – автора поеми «Беньовський» та ін.

Паралельно з формуванням нової польської літератури почалося становлення польського мовознавства, про що свідчить розвиток лексикографії. У 1806-1814 рр. вийшов у світ 6-томний словник польської мови С. Лінде. Наприкінці XIX ст. (за редакцією Ф. Сулімерського та В. Валевського) вийшов 14-томний «Словник

географічний Королівства Польського та інших країв слов'янських» (1880-1895pp). Значний внесок у розвиток польського та слов'янського мовознавства зробив видатний лінгвіст Бодуен-де-Куртене, що розпочав наукову діяльність у Краківському університеті. Велике значення в процесі розвитку історичного мовознавства мали «Етимологічний словник польської мови» (1924 р.) О. Брюкнера, «Праслов'янський словник» та «Етимологічний словник польської мови» Ф. Славського (1952 р.) тощо.

Як вже зазначалося, глибокі дослідження компаративістики (із застосуванням порівняльно-історичного та інших методів мовознавства) доводять походження слов'янських мов від праслов'янської мовної системи, що, в свою чергу, демонструє спільність кореневих праформ, особливостей парадигматики – з індоєвропейською.

Цілком очевидно, що в процесі історичного розвитку, поряд зі спільними рисами (що назавжди зафіксовані в лінгвосистемах, зокрема слов'янських мов), створюються певні специфічні відмінності на всіх рівнях мовної системи.

Виникає багато новотворів слов'янських, що поступово витісняють індоєвропейські лексеми.

Наприклад, індоєвропейське **per-kuos* – «дуб» було витіснене слов'янським табуїстичним **dǫbъ* (від **donbati*), а корінь **per-* попередньої назви зберігся лише в назві язичницького бога Пер-ун. Індоєвропейська назва ведмедя, основа якого збереглася в грецьк. *ἄρκτος*, імені кельтського походження Артур (Арк-тур), назві Арктика, була замінена праслов'янським **medvědъ*; буквально – той, що «медом відає».

Зрозуміло, що зміни торкалися не тільки лексичної, але й фонетичної, словотворчої, морфемної та інших систем мови. Кардинальні зміни (що спричинили специфічні відмінності в слов'янських лінгвосистемах періоду формування) проходили на рівні **граматики** праслов'янської мови.

ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАР ДЕЯКИХ СПЕЦИФІЧНИХ ЯВИЩ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ГРАМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ В ПОРІВНЯЛЬНОМУ АСПЕКТІ З ІНШИМИ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ (ЗОКРЕМА ПОЛЬСЬКОЮ) МОВАМИ

1. ІМЕННИК

1. Загальні відомості про будову іменника в праслов'янській мові.

Поняття словотвору та словозміни. Трансформація морфемної структури.

Грамматична будова кожної сучасної слов'янської мови з диференціацією категорій словотвору та словозміни (формотворення) є результатом еволюції праслов'янської мови, яка, в свою чергу, визначилася як спадкоємця результатів розпаду індоєвропейської прамови.

В граматичній будові індоєвропейської прамови виділялися два типи слів – імена та дієслова, що мали розвинену систему словотвору та словозміни (формотворення).

Для індоєвропейської прамови була характерна наявність значної кількості кореневих утворень, більшість яких виступала і в іменних, і в дієслівних формах. Від *корневих* утворень (основ) формувались відповідно *похідні* основи.

І кореневі, і похідні основи поділялись на дві групи: *тематичні* і *нетематичні*. Нетематичні закінчувалися приголосним або сонантом, тематичні поширювалися формантом (темою) *e*, що чергувалася з *o*.

Головними засобами словотворення індоєвропейської прамови були: *суфіксація, словоскладання, чергування голосних, зміни наголосу і редуплікація (подвоєння кореня чи його частини)*. Префіксації індоєвропейська мова не знала.

Пізній індоєвропейський період характеризувався розвиненою системою категорій словозміни.

Після розпаду індоєвропейської прамови еволюція системи словозмін йшла в напрямі спрощення значень та засобів їх вираження; зміни в системі словотвору проходили в аспекті трансформації (спрощенні)

основ та урізноманітненні словотворчого інвентаря (виникнення префіксів).

Система іменникового словотвору праслов'янської мови успадкувала основні риси індоєвропейської прамови, зокрема основні засоби словотвору та особливості функціонування основ. Успадковані засоби словотвору, особливості **будови іменника** зазнали в праслов'янській лінгвосистемі значних змін.

Колосальні зміни відбулися з основами, які пережили трансформацію та переосмислення.

Найдавнішими успадкованими *суфіксальними елементами* були: **-o-**, **-u-**, **-i** (короткі), **-a-**, **-u-** (довгі) та елементи на приголосний: **-men-**, **-es-**, **-en-**, **-er-**, що визначали парадигматичну диференціацію іменників в прамові і, втративши продуктивність ще в ранній праслов'янській період, зливалися з флексією. Більш виразними, а, отже, і стійкими, виявилися ускладнені форманти **-ro-**, **-no**, **-ti-**, **-to-** тощо, однак згодом і вони переставали усвідомлюватися як окремі дериваційні елементи й переходили в процесі спрощення до основи.

Слід зауважити, що в праслов'янській лінгвосистемі поступово закріплюються три основні способи словотворення: **суфіксація**, **основоскладання** та **префіксація**.

Саме формування *префіксації* є основною особливістю словотворчої системи праслов'янської епохи (переважно пізнього періоду), оскільки індоєвропейська мова такого дериваційного способу не знала.

Праслов'янські лексеми в пізній період функціонування лінгвосистеми поділялися на:

- *похідні* нетематичні форми (переважно індоєвропейські утворення), де тематичні фонемі злилися з кореневими морфемами (типу **osъ*, **gostъ*, **medъ*, **synъ*);

- *похідні тематичні* форми, які зазнавали ускладнення первісної будови і завдяки цьому були представлені краще, ніж нетематичні, хоча в цілому теж не мали продуктивності.

Відбувалося це тому, що суфікси індоєвропейського походження, за допомогою яких утворювалися лексеми, поступово в процесі трансформації зливалися з кореневими морфемами й припиняли своє існування як дериваційні елементи. Сучасні слов'янські мови не фіксують як суфіксальні елементи продуктивні суфікси раннього праслов'янського періоду (успадковані з праіндоєвропейської).

Наприклад:

- *-**to-** – **dolto* (пор. польськ. *dluto*; укр. *долото*; рос. *долото*; пруськ. *dalpton*)
- *-**lo-** – **mazslo* (пор. укр. *масло*; рос. *масло*; польськ. *masło*)
- *-**no-** – **gh(z)erno* (пор. укр. *зерно*; рос. *зерно*; польськ. *ziarno*)
- *-**do(a)** – **agoda* (пор. рос. *ягода*, укр. *ягода*, польськ. *jagoda*)
- *-**ro-** – **vědro* (пор. укр. *відро*; рос. *ведро*, польськ. *wiadro*; лит. *vedros*)
- *-**vo-** – **darwo* (пор. укр. *дерево*; польськ. *drzewo*; лит. *dervo*).

Подальший процес *контамінації, перерозкладу основ* призводить до утворення великої кількості нових слов'янських дериваційних формантів. Слід зауважити, що більшість праслов'янських суфіксів (що були успадковані новими слов'янськими лінгвосистемами) сформувалися шляхом об'єднання давніх голосних формантів зі словотворчими елементами : *-**j-**, **-k-**, **-t-**, **-n-**; елементами *-**b-**, **-v-**, **-g-**, **-m-**, **-p-**, **-d-**.

Найбільш активними формантами, що почали діяти в значенні *суфіксів* праслов'янської лінгвосистеми, є утворення з елементами :

- *- **t**, зокрема: * **-otjъ**, **---itjъ**, – **et**, **-e/ostъ**, **-teljъ**, **-tajъ**, **-tva**, **-otja/etja**, **-e/ota**, **-telъ/ terъ**, **-ъstvo**, **-ъstviје** (наприклад, *bodrostъ*, *dobrostъ*, *nagota*, *ubijъstvo*, *kolotjъ*, *ubozъstvo*, *otročitjъ*, *prijatel*, *roditel*, *teletъ*, *gonitva* тощо);
- *- **j**, зокрема: * **-ijъe**, *- **jъ**, *- **ъje** (наприклад, *veselijъe*);

- *- **n**, зокрема: *- **in**, **-ina**, – **n** (наприклад, *telętina*);
- *- **v**, зокрема: **-v (i)**, **-v(a)**, **-v(o)** (*kladivo*, *prędivo*, *tętiva*);
- *- **k**, зокрема: * **-ъk-a**, **-ъk-a -ik** (наприклад, *zoltik*);
- *- **b** – < * – **bh-** (з тематичними *-**o** // *-**a**, тобто *- **bho** чи *- **bha**; наприклад, *zloba*, *hudoba*) – (порівняно малопродуктивні вже в пізню праслов'янську епоху);
- *-**d** < * – **dho-**, **dhlo-** > **dlo** (*kandidlo*, *kridlo*);
- * **-arj** < ***ario** (*vinařjъ*, *gospodarjъ*) та низка значно менш продуктивних суфіксів.

Префіксація, як засіб словотвору, сформувалася (як зазначалося вище) лише у праслов'янську епоху (індоєвропейська мова взагалі префіксів не мала). При цьому відігравала значно меншу роль, ніж суфіксація.

Найдавнішими іменними префіксами праслов'янської мови (що були успадковані новоствореними лінгвосистемами) були зокрема:

pa-, **raz-** (< * **poz-**) **sq-**, **(v)ę-**, **pra-**.

На ґрунті їх значень (**pa-** означав близькість понять між собою, **pra-** попередність одного іншому, **sq-** демонстрував приєднання, суміжність тощо) виникли численні утворення, наприклад: *pačentъ*, *pakostъ*, *pařkъ*, *sqdъ*, *sqsekъ* та под.

Пізніше вживання префіксів почало об'єднуватися з суфіксацією: наприклад, *sqтъpenije*, *sqřъgnikъ* тощо.

Використовувалися в іменниковому словотворі в пізній період функціонування праслов'янської мови також префікси, спільні з прикметниками (**bez-**, **ne-**) та дієсловами (**o-**, **po-**, **pod-**, **pri-**, **pre-**, **za-**, **vъz-**, **na-** (наприклад: *bezdnа*, *nebogъ*, *vъzdъchъ* т.п.). Пізніше процес проходив в поєднанні з суфіксацією.

Слід зауважити, що, на відміну від суфіксів, що творять вже з давніх часів ряди близьких за походженням та пов'язаних за функцією формантів, префікси генетично не пов'язані між собою. Більшість слов'янських префіксів сходять до різних, колись самостійних слів; одні з них відповідають прийменникам (**po-**, **pri-**, **za-**, **na-** тощо) і розвивалися, очевидно, паралельно з ними від початково спільних

прислівників; інші пов'язані за походженням з частками (**ne-**), іменниками [**nǐzь-, (s)vьгхь-**] тощо.

Важливим засобом словотворення іменників праслов'янської лінгвосистеми є **основоскладання**, що було успадковане з індоєвропейської прамови та являло собою злиття (за певних умов) деяких синтаксичних конструкцій (наприклад, *tręsigozьka*, *Dadjьbogь*). Слід зазначити, що в пізню праслов'янську епоху за кількістю словотворчих моделей та кількістю утворених за цими моделями слів словоскладання вже значно поступалося суфіксації.

Подвоєння основ, успадковане з індоєвропейської мови, в пізню епоху функціонування праслов'янської мови занепало.

Отже, праслов'янський іменник утворювався переважно трьома способами: **суфіксація, основоскладання, префіксація**.

В своєму морфемному складі іменник міг мати наступні **морфем**:
корінь (переважно індоєвропейського походження),
основу (що в процесі перерозкладу та контамінації зменшувала кількість функціональних елементів),
суфікси (трансформовані в процесі поєднання найдавніших голосних формантів зі словотворчими елементами),
префікси (що являли собою новотворення праслов'янської лінгвосистеми);
флексії (трансформовані з тематичних голосних основи).

Слід зазначити, що в процесі всіх трансформативних процесів, контамінації та перерозкладу основи міняють свою структуру вже в пізній період функціонування праслов'янської мови.

Тричленні основи формують двочленну основу (розглянемо, напр., вищезгадувану прасл. лексему *maslo*, що походить від індоєвропейського утворення **maz(a)-slo* (пор. ст.-сл. *MA3-a-TII*), що, відповідно мало кореневу морфему, тематичну голосну – **a-** та дериваційний формант **-slo** < (***-slo*-tlo*-dlo**). В результаті контамінації та перерозкладу лексема вже на ранніх етапах формування окремих слов'янських мов виділяє основу//корінь *masl-*

та флексію, перетворюючись, таким чином, з тричленної в двочленну.

Процеси, що відбувалися в будові слів, словотворі відповідно відзначалися на процесах словозмін, трансформації граматичної системи в аспекті функціонування граматичних категорій, стабільності граматичної парадигматики.

2. Граматична парадигматика іменника в праслов'янській мові. Еволюція основних граматичних категорій.

Ще в граматичній будові індоєвропейської прамови виділялися два типи слів – імена та дієслова.

Серед граматичних категорій імені функціонували:

- *рід* іменників (чоловічий, жіночий, середній);
- - *число* (однина, множина, двоїна);
- - *відмінки* {називний, кличний, знахідний, родовий, відкладний [аблатив (*ablativus casus*), відмінок, що функціонував в усіх мовах індоєвропейського походження; означав місце, з якого направлено дію; відповідав на питання: звідки?, від кого? від чого?), давальний, орудний, місцевий};
- - *типи* відмінювання (відміни) іменників.

Слід зазначити, що, зберігаючи основні риси індоєвропейського іменного відмінювання, праслов'янська мова демонструє значні видозмінювання, трансформації та спрощення означеної мовної системи.

Еволюція граматичної системи торкнулась в тій чи іншій мірі всіх граматичних категорій.

- ***Категорія роду. Зростання ролі граматичної категорії роду в процесі еволюції слов'янських мов.***

Категорія роду в індоєвропейській лінгвосистемі не мала того граматичного значення, що набула згодом в слов'янських мовах, і у

більшості відмінкових форм ніякого вираження показник роду не знаходив. Лише в частині відмінкових форм (головним чином, у називному, знахідному й кличному відмінках усіх трьох чисел) іменники середнього роду діставали закінчення, відмінні від закінчень іменників чоловічого й жіночого родів.

В праслов'янській мові (порівняно з індоєвропейською) категорія роду активно еволюціонує, її роль в граматичній системі стрімко зростає.

Цю особливість зберігають всі слов'янські мови, фіксуючи розрізнення трьох граматичних родів.

Принагідно відзначимо, що ряд інших індоєвропейських мов значно змінив категорію роду. Так, сучасна французька виділяє два роди – чоловічий та жіночий, а англійська мова повністю втратила розрізнення іменників за родами.

На пізньому етапі функціонування праслов'янської мови намічаються основні тенденції еволюції категорії роду, що проявляється в окремих слов'янських мовах.

Зокрема відбувається процес перегрупування іменників за родами, в основному, під впливом фонемних (детермінативних) ознак закінчення іменників. Перехід іменників з одного роду до іншого відбувався, головним чином, у чоловічому та жіночому родах, що позначилося при формуванні окремих слов'янських мов.

Наприклад, праслов'янські іменникові лексеми, успадковані, зокрема давньоруською, як лексеми жіночого роду (*пыль, польнь, лебедь, насыть, боль*), в українській та польській мовах перейшли до чоловічого роду (укр. *пил, полин, лебідь, насип, біль*; пол. *nasyp, ból*).

Деякі праслов'янські лексеми чоловічого роду (наприклад, **topol*) виступають в нових лінгвосистемах української, білоруської, сербохорватської, польської мов в жіночому роді (відповідно: *тополя, таполя, топола, topola*).

Еволюція категорії роду сформувала так зване хитання у визначенні родової приналежності, що спостерігається як реліктове явище в сучасних слов'янських мовах.

Наприклад, в суч. українській маємо нормативні форми: *постіль* – *постеля*, *адрес-адреса* тощо; в російській: *занавес* – *занавесь*, *зал* – *зала*; у польській: *przerębla* – *przerębiel*, *rodzynek* – *rodzynka*, *kafelek* – *kafelka*; *fałd* – *fałda*.

На пізньому етапі функціонування праслов'янської мови намічається тенденція знищення показників родової приналежності при формуванні іменників, що виступають тільки в множині (*pluralia tantum*). Означені лексеми в сформованих лінгвосистемах сучасних слов'янських мов взагалі не мають роду (напр., укр. *двері*, *ножиці*, *граблі*, *сани*, *окуляри*, *вила* і под.; рос. *ворота*, *сани*; польськ. *drzwi*, *pożycze*, *sanie*, *okulary*, *wrota*, *narodziny*).

Еволюція категорії роду на пізньому етапі функціонування праслов'янської мови призводить до створення в нових слов'янських мовах іменників з показниками так званого двоякого роду – *composita*. Означені лексеми можуть виступати в тому чи іншому роді залежно від контексту (напр., укр. *бідолаха*, *сіромаха*, *сирота*; рос. *калека*, *рева*, *бедняга*; білор. *скнара*, *калека* і под.; у польській: *sierota*, *kaleka*, *gadula*, *niezdara*).

Цікаві процеси трансформації роду спостерігаються в запозичених в різні слов'янські лінгвосистеми лексемах. При цьому рід слова в тій мові, звідки слово запозичене, майже не впливає на визначення родової приналежності іменника (напр., пор.: укр. *гримаса*, рос. *гримаса*, білор. *грымаса* і польськ. *grymas*).

У сучасній польській мові іменники виступають в одному з трьох граматичних родів: чоловічому, жіночому чи середньому. Приналежність до однієї з категорій визначається за формою називного відмінка однини. Показником граматичного роду іменника є флективні форми слів, які використовуються для означення іменника в називному відмінку однини: прикметника (прикметникового займенника) і дієслова, наприклад: *ten student*, *ta książka*, *to okno*.

У множині, на відміну від української та російської мов, відбувається розрізнення в межах чоловічого роду: *ci studenci*, *ci żołnierze* але *te konie*, *te zeszyty*, так само як і *te dziewczyny*, *te książki*, *te dzieci*. Цей

поділ є наслідком різниці у значенні, а саме – іменники *student* і *żołnierz* виступають на позначення особи чоловічої статі, тобто вони належать до особових форм. Натомість іменник *koń* означає не особу, а тварину. Іменник *zeszyt* не наділений жодною з двох ознак, бо не позначає ні особу, ні тварину, а тільки предмет. Тому у множині серед форм чоловічого роду в сучасній польській мові є дві групи: чоловічоособова (*nauczyciel, oficer*) і нечоловічоособова з поділом на істоти (*pies, koń*) на неістоти (*zeszyt, dom*).

Вищеперераховані групи в межах чоловічого роду мають різні форми в знахідному відмінку однини, а саме: чоловічоособові іменники та нечоловічособові-істоти в *знахідному* відмінку однини мають таку ж форму, як і родовий відмінок однини, а знахідний відмінок однини іменників-неістот чоловічого роду збігається з називним відмінком однини.

Поділ іменників на *три* групи в межах чоловічого роду має також принципові відмінності у формах, додаваних до іменників називного відмінка множини: прикметників, займенників та дієслів: *Ci wysocy chłopcy biegali żwawo. / Te ogromne ptaki szybowały wysoko. / Te wspaniałe stoły ozdabiały salon.*

- ***Категорія числа. Еволюція форми двоїни***

Категорія числа (однина, множина, двоїна), успадкована праслов'янською мовою з індоєвропейської, вже на пізньому етапі функціонування праслов'янської лінгвосистеми активно еволюціонує, демонструючи тенденцію до поступового відмирання двоїни.

В більшості слов'янських мов спостерігається повний занепад даної категорії. Слід зазначити, що в праслов'янській граматичній системі з найдавніших історичних часів існували *три форми двоїни*:

1 – для називного, знахідного і кличного відмінків, 2 – для родового та місцевого, 3 – для давального та орудного.

Згодом множина поступово витісняє з ужитку форму двоїни. Двоїна зберігається в нових слов'янських лінгвосистемах як архаїчна

форма в окремих відмінках, зокрема в назвах парних предметів. Наприклад, в українській мові у формах називного-знахідного відмінків множини *плечима, очима, дверима*, у формах називного-знахідного відмінків множини – *очі, рукава, вуса*, а також діалектних формах на кшталт *дві руці, дві нозі, дві відри* та ін.

Слід зазначити, що в польській мові занепад двоїни проходив раніше.

Пам'ятки XIV-XVст. уже не засвідчують двоїну як окрему граматичну категорію; форма двоїни зберігається лише для окремих слів, які означають парні предмети. Це передусім іменники *oszu, uszu*, рідше – *ręce*; іменник *noga* з найдавніших часів уже вживався в формі множини – *nogi*. Також форми двоїни збереглися у складі деяких фразеологізмів: *Mądrej głowie dość dwie słowie; Trzy gęsi, dwie niewieście uczyniły jarmark w mieście.*

У сучасній польській мові переважна більшість іменників має два числа: однину і множину: *chłopiec – chłopcy, liść – liście, pies – psy, uczeń – uczniowie.*

Натомість існують іменники, які не підлягають під це правило та не відмінюються за числами. Іменники, які функціонують тільки в однині, називаються *singulare tantum*. До них належать абстрактні назви: *zieleń, sprawiedliwość, pisanie, czytanie*; назви речовин та металів: *cukier, sól, pieprz, złoto, żelazo*; матеріали та хімічні елементи: *bawełna, mosiądz, platyna, aluminium*; назви суспільних груп та прошарків: *młodzież, inteligencja, chłopstwo*; збірні назви: *państwo, obuwie, ptactwo*; назви почуттів та емоційних станів: *duma, zawiść, miłość*; географічні власні назви: *Warszawa, Ukraina, Bug.*

Тільки у множині – *plurale tantum* – виступають слова *sanie, skrzypce, szczypce, spodnie, nożyczki, okulary, usta*. Якщо уважніше придивитися до цих прикладів, то можна помітити, що предмети, які вони називають, складаються з двох частин: *spodnie* – мають дві штанини, *okulary* – два скельця, *nożyczki* – два симетричні елементи тощо.

До іменників, які вживаються лише у множині варто також додати назви гірських хребтів: *Alpy, Tatry, Karpaty*; а також *szachy, finanse, wnątrżności, ferie, wakacje* тощо.

- **Категорія відмінка. Особливості еволюції в слов'янських мовах.**

Певні тенденції до змін **категорії відмінка** намітились ще в пізній період функціонування праслов'янської лінгвосистеми.

Так, в південнослов'янських діалектах (сучасні болгарська, македонська мови) поступово майже повністю (за незначними винятками) зникає система іменного відмінювання.

Східні та західні слов'янські лінгвосистеми зберегли запозичену з праслов'янської прамови зміну іменників за відмінками, але й у цих мовах категорія відмінка зазнала більших чи менших зрушень.

Зокрема словенська та російська мови, зберігши в основному давню відмінкову парадигму, втратили кличний відмінок, який заступила форма іменників у називному відмінку.

Інші слов'янські мови зберегли цей відмінок (наприклад. укр. *brate, товаришу, сусідко*; польськ. *żono, bracie* і под.), але й у цих мовах виразно виступає тенденція до заміни кличного відмінка називним.

Слід зазначити, що намічена ще в індоєвропейській період тенденція до зникнення аблатива (відмінка, що означав місце, з якого направлено дію) завершується, що призводить до нерозрізнення форм аблатива та родового відмінка {пор. в укр. *з роботи* (колишній *ablativus casus*, відповідає на питання *звідки?*), *немає роботи* (Род. відм); польськ. *z pracy; bez pracy*}.

Сучасна польська мова на даному етапі свого розвитку послуговується сімома відмінками в однині та множині:

mianownik (kto? co?), dopełniacz (kogo? czego), celownik (komu? czemu?), biernik (kogo? co?), narzędnik (kim? czym?), miejscownik (o kim? o czym?), wołacz.

- **Категорія відміни. Роль граматичної категорії роду в процесі еволюції іменникових відмін.**

Категорія відміни іменників в слов'янських мовах є результатом складного процесу еволюції типів відмінювання іменників

праслов'янської лінгвосистеми, запозиченої, в свою чергу, з індоєвропейської мови.

Типи відмінювання іменників індоєвропейської мови диференціювалися в залежності від кінцевої фонемі основи (детермінанта) і відповідно ділилися (на пізньому етапі функціонування прамови) на:

o – основи (**ulkos*, лит. *vilka(o)s*);

a – основи (**ekua*, лат. *eqva*);

i – основи (**ognis*, лат. *ignis*);

u (коротке) – основи (**sunus*, лит. *sunus*);

u (довге) – основи (**suekrus*, лат. *sokrus*);

основи на **приголосний** чи **сонант** (**mater*, лат. *mater*, лит. *moter*).

Групування іменників за типами основ не залежало, як уже зазначалося, від їх роду.

На відміну від індоєвропейської прамови у праслов'янській мові значно зменшилось значення основ для розподілу іменників за типами відмінювання.

В процесі глобального спрощення лінгвосистеми майже зовсім зникли основи на *приголосний* чи *сонант* (сонорний), залишивши у праслов'янській поодинокі слова, зокрема **mati*, **svekry*, **kry* [для довідки зазначимо, що про приналежність даних лексем до основ на приголосний свідчить, зокрема, виникнення під час відмінювання *формантів на приголосний*. Наприклад, укр. *мати* – *матері*, де формант на приголосний **-er-** індоєвропейського походження (пор. лат. *mater*, нім. *Muter*, англ. *mother* тощо)].

Більшість праслов'янських іменників належала до основ на голосний детермінант.

Еволюція праслов'янської системи відмінювання демонструє тенденцію зниження ролі показника основи (*детермінанта*).

На пізньому етапі розвитку праслов'янської мови проходять надзвичайно важливі (історично обумовлені) процеси *спрощення, перерозподілу,*

демотивації основ, в результаті яких формант (детермінант, показник) основи переходить (еволюціонує) у флексію (пор. і-є. **syni-s* і прасл. **syn-ъ*, де детермінант **-и-** перетворюється у флексію **-ъ**), спрощуючи основу на один компонент.

Все більшої ваги в системі праслов'янського іменникового відмінювання набирає не показник основи (як було в індоєвропейській мові), а закінчення, що поступово стає репрезентантом категорії роду.

Отже, очевидним є факт, що вже на пізньому етапі функціонування праслов'янської мови проходить чітке поступове перегрупування відмін не за **основами**, а за **родами**, оскільки колишній формант (детермінант) основи, трансформуючись у флексію, все більше асоціюється з граматичним родом іменників.

Роль граматичної категорії роду стрімко зростає (іменники на **-а-** основу виступають переважно як іменники жіночого роду, іменники на **-о-** основу – середнього або чоловічого, на **-ъ-** – чоловічого тощо).

Таким чином, внаслідок багатоаспектно детермінованого перерозподілу іменників між типами основ у праслов'янській мові функціонували такі давні *типи основ*:

1. **а-** основи (прасл. **žena*, **rǫka*, **dusa* – де кінцевий детермінант основи – **а** поступово перетворюється у флексію);
2. **о-** основи (прасл. **volkъ*, **konь*, **kraj*, **selo*, **polje* – де детермінант **-о-** може бути віднайдений тільки в праіндоєвропейських формах, що були спрощені вже на ранньому етапі функціонування праслов'янської лінгвосистеми; напр. прасл. **volkъ* має індоєвр. праформу **volkos*);
3. **и (короткий)** – основи (прасл. **synъ*, **domъ*, **medъ* – де детермінант **-и (короткий)** – може бути віднайдений тільки в індоєвропейських праформах, що були спрощені вже на ранньому етапі функціонування праслов'янської лінгвосистеми; напр., прасл. **domъ* походить від індоєвр. праформи **domus*);
4. **і-** основи (прасл. **gostь*, **kostь*, **ognь* – де, відповідно, детермінант **-і-** може бути реставрований тільки через аналіз індоєвропейських

праформ, що були спрощені; напр., прасл. **ognь* – від індоєвропейської праформи **o(a)gnis*;

5. основи на **приголосний** чи **сонант** (-**er**- основи – **mati*, **dьkti*; -**es**- основи – **nebo* **slovo*; -**et**- основи – **telę*; -**en**- основи – **imę*; -**ьv**- основи – **svekry*, **kry* – де детермінативні приголосні можна віднайти навіть в сучасних формах, не звертаючись до реставрації індоєвропейських праформ; напр., **mati* (детермінант -**er**) – укр. *матері*, нім. *Mutter*, англ. *mother*; **nebo*(-**es**-) – укр. *небесний*; **telę* (-**et**-) – польськ. *cielęta* тощо).

Таким чином, основною тенденцією розвитку праслов'янської флексії було створення підґрунтя для родової відміни – граматичний рід стає головним критерієм поділу на типи відмінювання.

В сучасній польській мові поділ на роди виглядає наступним чином:

- до чоловічого роду належать іменники з основою на:
 - Ø – chłop, kot, dom;
 - -a – poeta, tata, mężczyzna;
 - -o – Mieszko, Monuszko, Kazio, piesio;
 - -ę – książę.
- до жіночого роду належать іменники з основою на:
 - -a – kobieta, lampa;
 - Ø – wieś, kość, noc;
 - -i – pani, bogini, sprzedawczyni.
- до середнього роду належать іменники з основою на:
 - -o – okno, krzesło, matczyisko;
 - -e – pole, mieszkanie, morze;
 - -ę – imię, plemię, dziewczę;
 - -um – centrum, gimnazjum, muzeum.
- **Категорія істоти. Особливості еволюції в західнослов'янських мовах.**

В пізній праслов'янській період в лінгвосистемі проходить важливий процес формування та фіксації категорії живих істот.

Виділення групи назв живих істот (з відповідним граматичним оформленням) починається з іменників **o**-основ. Іменники чоловічого роду **o**-основ на означення живих істот діставали у знахідному відмінку однини закінчення не називного відмінка, а родового. Це явище може бути пояснене потребою семантичного розрізнення суб'єкта дії та об'єкта.

В ряді західнослов'янських мов – чеській, верхньолужицькій, польській – з XVII-XVIII ст. виділилась окрема *категорія чоловічо-особового роду* (у чеській мові – категорія чоловічого роду живих істот).

Ця категорія виникла як наслідок дальшого граматичного відокремлення іменників на означення осіб (у чеській мові – живих істот) від назв інших живих істот (що *особами* не вважалися) і неживих предметів чоловічого роду. Це виділення виявляється як в окремих відмінкових формах іменників, наприклад, у закінченнях називного відмінка множини, так і в формах сполучених з ними прикметників і дієслів (у минулому часі); напр., польськ. *dobrzy nauczyciele – dobre mosty; synowie przyszli – koni przyszli*.

Слід зазначити, що виділення цієї категорії спричинило закріплення ряду давніх закінчень/формантів (**-i, -ove** і под.) переважно на означення *чоловічо-особового роду* [відповідно у чеській мові – чоловічого роду живих (рос. одушевленных) істот].

Виділення категорії *чоловічо-особового роду* привело, з другого боку, до більш тісного об'єднання іменників жіночого і середнього родів.

В сучасній польській мові категорія «істоти» (присутня в іменниках чоловічого роду у вигляді опозиції: в однині – істоти / неістоти, у множині – особові / неособові) у польських граматиках рідко розглядається окремо, поза категорією роду.

3. Парадигма відмінювання іменників. Особливості трансформації флексій. Тенденції у розвитку іменної словозміни.

Внаслідок еволюції граматичних категорій, низки трансформацій в системі словозмін в праслов'янській мові сформувалась певна **парадигма іменного відмінювання**.

Сформовані п'ять іменникових відмін чітко демонстрували пріоритети родових показників, хоча формально відмінювання визначалось у першу чергу типами основ.

Важливим процесом стало виділення м'якої і твердої відмін з первісно єдиної парадигми, що викликало такий розподіл закінчень:

Іменники **а-** основ (переважно сучасні іменники жіночого роду) мали такі закінчення:

Однина			Множина			Двоїна		
Наз.	-а	-’а	Наз. – Кл.	-у	-є, -ě	Наз. – Зн. – Кл.	-ě	-і
Род.	-у	-є, -ě	Род.	-ь	-ь	Род. – Місц.	-и	-’и
Дав.	-ě	-і	Дав.	-амь	-’амь	Дав. – Ор.	-ама	-’ама
Зн.	-о	-’о	Зн.	-у	-є, -ě			
Ор.	-о (- ојо)	-’о (ејо)	Ор.	-амі	-’амі			
Місц.	-ě	-і	Місц.	-ахь	-’ахь			
Кл.	-о	-е						

Іменники **о** – основ (сучасні іменники чоловічого та середнього роду; в прасл., наприклад: *kraj, rodъ, selo, polje*)

	Тверда відміна	М'яка відміна
	Однина	
Наз. – Зн.	-ъ (-о)	-ь (-'е)
Род.	-а	-'а
Дав.	-и	-'и
Ор.	-омъ, -ьтъ	-'емъ, -ьтъ
Місц.	-ѣ	-і
Кл.	-е (=Наз.)	-'и (=Наз.)
	Множина	
Наз. – Кл.	-і (-а)	-і (-'а)
Род.	-ь	-ь
Дав.	-омъ	-емъ
Зн.	-у (=Наз.)	-ѣ, -ѣ (=Наз.)
Ор.	-у	-і
Місц.	-ѣхъ	-іхъ
	Двоїна	
Наз. – Зн. – Кл.	-а - (ѣ)	-'а (-і)
Род. – Місц.	-и	-'и
Дав. – Ор.	-ома	-ема

Іменники **и**- основ (*domъ, sunъ*) відмінювались за наступною парадигмою:

Однина		Множина	Двоїна		
Наз.	-ъ	-ове	Наз. – Зн.	-у	
Род.	-и	-овъ	Род. – Місц.	-ови	
Дав.	-ові	-ьтъ	Дав. – Ор.	-ьта	
Зн.	-ъ	-у			
Ор.	-ьтъ	-ьті			
Місц.	-овъ, -и, -а	-ьхъ			
Кл.	-и				

Іменники і- основ (gostь, kostь) при відмінюванні набирали таких закінчень:

Однина		Множина	Двоїна	
Наз.	-ь	-ьје -і	Наз. – Зн. –	-і
			Кл.	
Род.	-і	-ьјь	Род. – Місц.	-ьји
Дав.	-і	-ьтъ	Дав. – Ор.	-ьта
Зн.	-ь	-і		
Ор.	-і (-ьтъ) (-ьјѡ)	-ьті		
Місц.	-і	-ьхь		
Кл.	-і	-		

Основи на **приголосний** [тобто **-er-** основи (напр., **mati*, **dьkti*); **-es-** основи (напр., **nebo*, **slovo*); **-et-** основи (напр., **tele*); **-en-** основи (напр., **ime*); **-ьv-** основи (напр., **svekry*, **kry*)] об'єднуються в одну відміну, оскільки їх закінчення дуже близькі. При відмінюванні всіх іменників цих основ у однині, множині та двоїні закінчення додавались до формантів **-en-**, **-et-**, **-er-**, **-es-**. Ці закінчення утворювали таку парадигму:

Однина		Множина	Двоїна	
Наз. –	каму nebo tele	-е -а -а -і	Наз. – Зн. –	-і -і (ě)
Кл.	mati		Кл.	-і (ě) -і
Род.	-е	-ь	Род. – Місц.	-и
Дав.	-і	- ьтъ	Дав. – Ор.	-ьта
Зн.	-ь=Наз.=Наз. -ь	-у -а -а -і		
обОр.	-ьтъ -ьјѡ	-ьті -у -у -ьта		
Місц.	-е	-ьхь		

Трансформації в системі відмінювання іменників призвела до різноманітних змін як в аспекті спрощення, так і ускладнення іменної словозміни.

Перебудова відмінювання іменників у слов'янських мовах за родами (показниками категорії роду) призвела до того, що іменники різних основ виявились однотипними у своєму відмінюванні. Так, до однієї відміни тепер могли належати іменники колишніх **o-**, **a-**, **i-** основ тощо.

Поряд з перебудовою відмін відбувається і поширення ряду відмінкових закінчень одних основ на інші.

Так, закінчення місцевого відмінка множини жіночого роду (**-ax**) поширилось за аналогією на іменники чоловічого і середнього роду в російській, українській, білоруській і польській мовах (пор. в рос. *в лесах, на полях*; в укр. *в лісах, на полях*; пол. *w lasach, polach, domach*).

Так само за аналогією поширились закінчення **a-** основ на форми давального і орудного відмінків множини чоловічого і середнього роду у східнослов'янських мовах і у серболужицькій [пор. укр. *дідам, лісам, селам* (Дав. відм.), *дідами, лісами, селами* (Орудн. відм.); в.-луж. *dubam, slowam* (Дав. відм.), *dubami, slowami* (Орудн. відм.)].

Інші слов'янські мови у давальному і орудному відмінках множини для іменників чоловічого і середнього роду успадкували давні закінчення: давальний відмінок *-оть, -еть* (пор. польськ. *dziadom, polom, lasom*); орудний відмінок *-у (-і)* (пор. словц. *duby (i dubmi)*; польськ. *przed laty*).

Загалом, у відмінюванні іменників слов'янські мови або залишили давні закінчення іменників, або розвинули нові закінчення за певними фонетичними закономірностями чи під впливом аналогії.

У цілому розвиток і сучасний стан слов'янського відмінювання є процесом уніфікації відмінкових форм іменників праслов'янської лінгвосистеми.

Сучасна польська мова теж демонструє результати означеного процесу.

2. ДІЄСЛОВО

1. Граматичні категорії дієслова в праслов'янській мові. Особливості еволюції

Дієслово характеризувалося в *індоєвропейській* прамові граматичними категоріями стану, способу, часу, особи, числа. *Праслов'янська* мова в основному успадкувала означені категорії, певним чином трансформували їх.

- **Категорія стану**

В *індоєвропейській* прамові *категорія стану* була представлена формами активного, пасивного та середнього.

В *праслов'янській* прамові пізнього періоду успадковані форми категорії стану трансформуються, утворюючи *активний*, *пасивний* та новий – *зворотний*, який оформляється за допомогою зворотного займенника *se*, що додається до особових форм активного стану.

- **Категорія способу**

Категорія способу в *індоєвропейській* мові була виражена наступними формами: дійсний, умовний (кон'юнктив), бажальний (оптатив), наказовий (імператив та частково ін'юнктив).

Праслов'янська мова успадкувала *дійсний спосіб* без істотних змін у його вживанні. Виникли нові форми *умовного способу* (дієприкметник минулого часу на *-l-* + допоміжне дієслово в особових формах *bimъ, bi, bi, bimъ, biste, bę*, пізніше – також у формах аориста *бухъ, бу, бу, бухотъ, byste, byše, бухове, bysta, byste*. *Наказовий спосіб* в праслов'янській мові утворився з форми індоєвропейського оптатива.

- **Категорія часу**

В *індоєвропейській* прамові існували часи: теперішній, майбутній, імперфект, аорист, перфект, давноминулий (плюсквамперфект).

Праслов'янська мова успадкувала індоєвропейські категорії *теперішнього часу* та *аориста* в двох його різновидах (сигматичний і

асигматичний); на місці зниклих індоєвропейських категорій імперфекта та перфекта формуються *нові форми імперфекта, перфекта та плюсквамперфекта*. Утворюються *нові форми майбутнього часу*.

Даний процес завершується у пізній період функціонування праслов'янської прамови.

- ***Категорії числа, особи***

У праслов'янській мові функціонували успадковані з **індоєвропейської** лінгвосистеми *категорії числа (однина, двоїна, множина)* та *три особи (перша, друга, третя)*. Парадигма даних категорій була повністю успадкована праслов'янською лінгвосистемою.

- ***Неособові форми дієслова***

Крім особових форм дієслова, які (як зазначалося) змінювалися за успадкованими з індоєвропейської прамови категоріями особи, числа, часу, способу, до системи дієслівних форм праслов'янської мови належали також *неособові (іменні) форми дієслова: інфінітив, супін і дієприкметник*.

Інфінітив та супін (за походженням віддієслівні іменники) мали незмінні форми. Дієприкметники (за походженням – віддієслівні прикметники) змінювались за відмінками, числами і родами (показник особи був відсутнім).

2. Особливості дієвідмінювання в праслов'янській мові

2.1 Засоби утворення дієслівних форм

В *індоєвропейській* прамові в певний період її існування з метою формотворення вживалися основотворчі суфікси, а також інфікси.

Праслов'янська прамова, успадкувавши основні дериваційні прийоми, вводить принципову інновацію – використовує для утворення дієслівних форм певні особові закінчення, які могли приєднуватися до основи теперішнього часу або до основи інфінітива.

Так, особові закінчення теперішнього часу, наказового способу, імперфекта пов'язувалися з дієслівними основами теперішнього часу, особові закінчення аориста – з основами інфінітива.

В пізній період існування праслов'янської прамови диференціація та функціонування флексій, успадкованих з індоєвропейської прамови, спрощується.

Праслов'янська система закінчень (флексій) поділяється на первинні та вторинні.

Первинні використовуються для утворення форм теперішнього часу дійсного способу, *вторинні* (що сформувалися пізніше, часто – внаслідок аналогії) – для утворення форм простих минулих часів (аориста та імперфекта) і форм наказового способу.

2.2. Класи дієслів

Слід зазначити, що флексії в **індоєвропейській** системі дієвідмінювання поділялись на *тематичні* й *атематичні* (що було успадковано **праслов'янською** системою раннього періоду).

Відмінності між флексіями полягали в тому, що *атематичні* приєднувались безпосередньо до кореня, тоді як *тематичні* вимагали для приєднання сполучний голосний (умовна назва – *тема*) -**e**- в чергуванні з -**o**-. У деяких дієсловах між коренем і особовим закінченням виступав тематичний -**i**-.

Довгий процес трансформації призвів до того, що праслов'янські дієслова утворили струнку систему з 5 класів:

1. Тематичні дієслова на **e//o** [**nesti (neseši), pekti, vezti*];
2. Тематичні дієслова з основою на -**n** [**e//o(ɔ)**](**dvignŋti, ringti*);
3. Тематичні дієслова з основою на – **j(e//o)**(**borti, vějati, sějati, kryti, myti, ryti*);
4. Дієслова з основою на -**i**- (*zrěti, viděti, velěti*);
5. Атематичні дієслова (*jesť, datь, ѣть, věть, jьtать*).

В процесі розпаду праслов'янської лінгвосистеми та розвитку окремих слов'янських мов система дієвідмінювання зазнала значних змін, які були зумовлені фонетичними причинами та дією аналогії з боку найчастіше вживаних дієслів.

Так, в усіх мовах відбувся перерозподіл дієслів за типами дієвідмінювання, утворилися нові дієвідміни, змінилась кількість їх типів.

Однак слід зазначити, що в більшості мов простежується також сліди старого групування за класами.

В східнослов'янських мовах тематичні дієслова з основою **-e//o-**, **-n(e//o(q))**, **-j(e//o)** об'єднались в одному типі відмінювання.

Другий тип дієвідмінювання охоплює тематичні дієслова з основою на **-i-**. Перша дієвідміна характеризується такими закінченнями 3-ої ос. мн.: рос. – **ут, – ют**; укр.- **уть,- ють**; біл. – **уць, – юць**. Дієслова другої дієвідміни мають в 3-ій ос. мн. закінчення: рос. – **ат, – ят**; укр.- **ать,- ять**; біл. – **аць, – яць**.

В західнослов'янських мовах раннього періоду формування поступово встановлюються три класи дієслів з основами на **-e//o-**, **-i-**, **-a-**.

Слід зазначити, що історичні зміни у дієвідміні призвели до встановлення у західнослов'янських мовах інших критеріїв виокремлення основ і закінчень у формах теперішнього часу, ніж це було у праслов'янський період. Наслідками такого нового стану було обмеження кількості типів дієвідмінювання з п'яти до трьох.

Сучасна польська мова, відображаючи тенденцію західнослов'янських лінгвосистем, теж демонструє функціонування трьох типів дієвідмінювання, **до яких власне** входить п'ять праслов'янських.

До польської дієвідміни **-ę, -esz** увійшли три праслов'янські: **-o-, -e-**; **po-, -pe-**; **-jo-, -je-**. Не належать, однак, до неї дієслова, основа яких збігається з коренем, який закінчується на **-n**: **ciać – tneć, tniesz, giać – gneć, gniesz, piąć – pneć, pniesz**.

Дієслова, що належали до давньої дієвідміни **-jo-, -je-**, мали незмінну основу, яка у всіх формах закінчувалась на **-j-** або на функціонально

м'який приголосний, наприклад: *kryć* – *kryję, kryjesz*; *plakać* – *placę, płaczesz*; *wiązać* – *wiążę, wiążesz*.

Сучасна польська дієвідміна -ę, -isz є продовженням давньої дієвідміни -i-, наприклад: *chwalić* – *chwalę, chwalisz*; *liczyć* – *liczę, liczysz*.

Сучасна польська дієвідміна -m, -sz сформувалась з давньої з основою на -jo-, -je-, поєднаною з атематичною. До неї також увійшли дієслова *dać, jeść, wiedzieć*. Ця дієвідміна у праслов'янський період не існувала. Дієслова типу *czytać* – *czytam, czytasz*; *grać* – *gram, grasz*; *rozumieć* – *rozumiem, rozumiesz* належали спочатку до дієвідміни з основою на -jo-, -je- та відмінялися за таким принципом:

особа	однина	множина
1	<i>čita-j-ŕ, umiě-j-ŕ</i>	<i>čita-je-mъ, umiě-je-mъ</i>
2	<i>čita-je-šъ, umiě-je-šъ</i>	<i>čita-je-te, umiě-je-te</i>
3	<i>čita-je-tъ, umiě-je-tъ</i>	<i>čita-j-ŕtъ, umiě-j-ŕtъ</i>

Подібні дієслова зберегли успадковану відміну до XV ст.

У старопольських пам'ятках XIV і XV ст. трапляються форми *chowaje* замість „*chowa*”, *powiadaje* замість „*powiadam*”, *wylewaje* замість „*wylewam*”, *przysięgajesz* замість „*przysięgasz*” тощо.

У польській мові в дієсловах цього типу відбулися наступні зміни:

- 1) групи **-aje-**, **-eje-**, зазнали стягнення до **-ā-**, **-ē-**, наприклад: *čitaješъ* – *czytajesz* – *czytasz*; *umiěješъ* – *umiejesz* – *umiesz* у всіх формах, крім 1 особи однини і 3 особи множини;
- 2) стягнена основа була впроваджена до 1 особи однини;
- 3) до 1 особи однини впроваджено закінчення атематичних дієслів **-m** – ***mъ** (як у дієсловах *dam, jeśm, jem, wiem*).

Таким чином певні дієслова перейшли з дієвідміни на **-jo-**, **-je-** до атематичної дієвідміни. Найчастіше це були дієслова, які перед

суфіксом **-je-** мали **-a-** або **-e-**, наприклад: *czyta-je-sz – czytasz; zna-je-sz – znasz; umie-je-sz – umiesz.*

Натомість цих змін не зазнали дієслова, які з точки зору словотвору є префіксальними дериватами від дієслова *znać*: *roznać – roznać, roznać – roznać; wyznać – wyznać, wyznać – wyznać; uznać – uznać, uznać – uznać; zaznać – zaznać, zaznać – zaznać.*

Процес стягнення не відбувся також у деяких інших дієсловах, наприклад: *grzać – grzeje, grzejesz; łajać – łaje, łajesz.*

3. Система дієвідмінювання

Система дієвідмінювання *праслов'янської* мови складалася з особово-числових форм часів дієслова в рамках дійсного способу, а також особово-числових форм наказового та умовного способів, у яких часові форми не розрізнялись.

3.1. Теперішній час в праслов'янській мові. Історія форм. Зміни на ґрунті польської мови

Система дієвідмінювання в *теперішньому часі* (дійсний спосіб) була представлена наступною парадигмою, представленою в таблиці:

Тематичні основи на -e/o-

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	neso	nesemъ	nesevě
2-а ос.	neseši	nesete	neseta
3-а ос.	nesetъ	nesotъ	nesete

Тематичні дієслова з основою на -n(e/o)-

Однина		Множина	Двоїна
1-а ос.	dvignø	dvignemъ	dvignevě
2-а ос.	dvigneši	dvignete	dvigneta
3-а ос.	dvignetъ	dvignøтъ	dvignete

Тематичні дієслова з основою на -j(e/o)-

Однина		Множина	Двоїна
1-а ос.	pišø	pišemъ	piševě
2-а ос.	pišeši	pišete	pišeta
3-а ос.	pišetъ	pišøтъ	pišete

Дієслова з основою на -i-

Однина		Множина	Двоїна
1-а ос.	nošø	nošimъ	nošivě
2-а ос.	nošiši	nošite	nošita
3-а ос.	nošitъ	nošetъ	nošite

	Однина	Множина	Двоїна
1-а ос.	jěsmъ, jěmъ, damъ, věmъ, imamъ	jěsmъ, jěmъ, damъ, věmъ, imamъ	jěsvě, jěvě, davě, věvě, imavě
2-а ос.	jěsi, jěsi, dasi, věsi, imaši	jěste, jěste, daste, věste, imate	jěsta, jěsta, dasta, věsta, imata
3-а ос.	jěstъ, jěstъ, dastъ, věstъ, imatъ	sotъ, jědętъ, dadętъ, vědętъ, imajotъ (imotъ)	jěste, jěste, daste, věste, imate

Первинні закінчення *атематичних* дієслів відрізнялися від первинних закінчень тематичних дієслів у 1-й та 2-й особах однини та 3-й особі множини.

В кінці пізнього періоду функціонування праслов'янської мови вживаними були (див. Табл.) такі первинні закінчення: 1-а особа однини – **мь**, -**q**; 2-а особа одн. -**si**, -**сь**, -**ši**, -**šь**; 3-я особа одн. -**ть** (**ть**); 1-а ос. мн. -**мь**; 2-а ос. мн. – **те**; 3-я ос. мн. – **qть**, **ęть**; 1-а ос. дв. -**vě**; 2-а ос. дв. – **ta**; 3-я ос. дв. – **te**.

Особові закінчення *тематичних* дієслів 1-ої ос. одн. -**q**, вочевидь, походять від індоєвропейського дифтонга ***-om(-am)**, що простежується в закінченні індоєвропейського кон'юнктива ***-am** (пор. лат. *feram*). Закінчення *атематичних* дієслів – **мь** відбиває давнє індоєвропейське закінчення дієслів цього класу ***-mi**.

У другій особі одн. закінчення *атематичних* дієслів -**si(-сь)** походить з індоєвропейського ***-si** (пор. д.-інд. *bharasi* "ти несеш"). У формах *тематичних* дієслів -**ši(-šь)** могло виникнути внаслідок палатальних мін (**x>s**, **x>š**), що спочатку відбулися в дієсловах з основою на голосний переднього ряду -**i**-, яке потім (за аналогією) поширилось на інші класи дієслів.

У 3-ій ос. однини *тематичні* дієслова мали закінчення -**ть**, яке походить від індоєвропейського ***-ti** (пор. д.інд **bharati*). Цікаво зазначити,

що в старослов'янських пам'ятках раннього періоду вже зустрічаються форми без ---ть або -ть, що, безперечно, свідчить про певну тенденцію до відпадиння цього закінчення ще в кінці праслов'янської доби (пор. суч.укр. *несе, пише*; польськ. *niesie, pisze*).

Перша особа множини мала в пізній праслов'янській період закінчення – **me, – mo, -ть, -my**. Закінчення **-my** могло ввійти в ужиток під впливом форми особового займенника. Решта форм відповідає первинним закінченням інших індоєвропейських мов, де форми на – **me** і **mo(ть)** очевидно походять від * **mes//*mos** або від ***men//*mon**.

Праслов'янське закінчення 2-ої особи одн. походить від індоєвропейського ***-te**.

У 3-ій особі мн. індоєвропейська прामова мала закінчення ***-nti**, що на ґрунті спільнослов'янської мови в процесі трансформацій пізнього періоду в дієсловах з основою на – **i** та в дієсловах з атематичною основою дало – **еть**, у решті дієслів – **оть** (пор. д.-інд. *bharanti* > прасл. *berǫть*).

В атематичних дієсловах (як зазначалося вище) закінчення додавалось безпосередньо до кінцевого приголосного основи, що зумовлювало появу в закінченні складового сонанта (д.-ін. *dadati* – < **dadnti*), який на праслов'янському ґрунті переходив в **-ьн-** і, відповідно внаслідок монофтонгізації – в **-є** (*veděть, daděть, ěděть*).

Закінчення 1-ої особи дв. **-vě**, очевидно, відповідає д.-інд. **-vah**.

В другій особі дв. праслов'янське **-ta** могло, очевидно, походити від індоєвропейського * – **ta** або ***-to** (пор. д.-інд. *daahta*; прасл. *dasta*).

В 3-ій особі дв. дієслова всіх класів закінчувались в пізній праслов'янській період на – **ta** (що, очевидно, сформувалося під впливом 2-ої ос. двоїни) і – **te**, що, очевидно, походить від * **tes** (пор. д.-інд. *bharates*).

Слід зазначити, що більшість дієслівних форм зазнали в процесі структурних змін значних фонетичних трансформацій.

Так, задньоязичні приголосні перед голосним основи **-e** переходять в шиплячі (напр. *možeši, možetъ* і т.п.). Перед тематичним **-j**, відповідно до відомих фонетичних процесів, змінюються переньоязичні (**s, z, t, d**) та губні (**p, b, v, m**) і виникають відомі морфонологічні чергування. В дієсловах з основою на **e//o** (напр. **nesti, pekti, vezti*) наголос в кінці пізньої спільнослов'янської епохи закріплюється на тематичному голосному (напр. *nesti – neseši*).

Голосний кореня дієслів з основою на **-i-**, що означали стан, найчастіше виступав на ступені редукції (напр. *zbritъ*).

Корінь прасл. дієслова *dati* в теперішньому часі в результаті трансформації подвоювався і набував вигляду *dad-* (пор. реліктове рос. *дадено*) – *dam < dadmi, dasi < dadsi*. У формах 1-ої ос. одн. і мн. основи дієслів *jěsti, dati, vědeti*, що мали в прамові приголосний основи **-d-(jěd-, dad-, věd)**, перед наступним **-m-** (за законом відкритого складу) його втрачають (*jěmъ, věmъ*). У 3-ій ос. одн. та 2-ій ос. мн., 2-ій та 3-ій ос. дв. **-d-** перед наступним **-t-** дисимілятивно переходить в **-s-**. У 1-ій ос. дв. **d-** випадало перед **-v** (*jěvě, davě*).

В процесі розпаду праслов'янської лінгвосистеми та розвитку окремих слов'янських мов система дієвідмінювання зазнала значних змін, які були зумовлені не тільки фонетичними причинами, але й значною дією аналогії з боку найчастіше вживаних дієслів.

Зокрема в формах теперішнього часу відбулися наступні трансформації:

у 1-й ос. однини відбувається вплив відмінювання атематичних дієслів на відмінювання тематичних перш за все у західнослов'янських лінгвосистемах, зокрема польській мові (пор. *znat, utiет, smiет*).

В той же час в атематичних дієсловах в східнослов'янських мовах спостерігається тенденція до відмирання закінчення **-м(<mъ)**, що зберігається і фіксується в сучасних формах дієслів *дати, їсти* (укр. *дам, їм*; рос. *дам, ем*; біл. *дам, ем*).

У 2-ій ос. одн. в закінченнях тематичних дієслів (**-šĭ**) відбувається редукція кінцевого ненаголошеного **-i** (пор. укр. *несеш*; рос. *несёшь*; білор. *нясеш*; польськ. *niesiesz*).

У 3-ій ос. одн. (вірогідно, внаслідок активізації даної форми в процесі комунікації) закінчення тематичних дієслів **-тъ(-тъ)** в більшості новостворених слов'янських мов відпадає (активізація веде до спрощення) в усіх класах (пор. чеськ. *nese*, словацк. *niesie*, укр. *несе*, польськ. *nesie*). При цьому слід зазначити, що закінчення **-t** зберігається як реліктове в деяких говорах білоруської та української мов і як нормативне в російській мові (пор. укр. діал. *співат, робит, ходит*; білор. *робім, ходзім*; рос. *ходит, носим*).

- **Відмінювання дієслова "byti"**

Особливої уваги заслуговує історія надактивного дієслова *byti*. Слід звернути увагу на те, що в багатьох мовах різних груп закінчення 3-ї ос. одн. теперішнього часу зберігається в формах дієслова *byti* (пор. польськ. *jest*, чеськ. *jest*, словен., с.х. *jest*).

Особливої уваги заслуговує історія відмінювання дієслова *byti* в польській мові, де в період розпаду праслов'янської лінгвосистеми та створення нових мов пройшов процес відмирання старих форм та заміна їх формами, утвореними від основи 3 -ї ос.однини (як зазначалося, внаслідок активізації даної форми в процесі комунікації) – *jestem, jesteś, jesteśmy, jesteście*.

Цікаво зазначити, що надактивне дієслово *byti* в пізній період функціонування праслов'янської мови проходить процес суплетивізму основи в 3 ос. множини *-sptь* [активізуючи давню індоєвропейську форму (**sonti > sptь*)].

В сучасній польській мові функціонує парадигма дієслів, що почала застосовуватися і засвідчена в текстах з XVI ст. Зокрема саме у цей період почала функціонувати сучасна парадигма відмінювання дієслова *być*: *jestem, jesteś, jest, jesteśmy, jesteście, są*.

- **Форми двоїни**

В більшості слов'янських мов форми двоїни після розпаду праслов'янської лінгвосистеми зникли (реліктові форми зберігаються певний час в старочеській, верхньолужицькій, кашубському діалекті польської мови; в сучасних мовах дані форми функціонують як реліктові і потребують історичного коментування).

Слід зазначити, що під впливом 1-ї ос. двоїни (що поступово зникає як граматична форма) в багатьох мовах (полабській, чеській, болгарській, словацькій, давньоруській, македонській, в закарпатських діалектах української) закріпилося закінчення **-me** (прасл. < **me**): укр. діал. *несеме, маме, ходіме*, болг. *несеме*, макед. *носиме*, давньорус. *несеме*, чеськ. *neseme*, словац. *nesieme*.

Цікаво зазначити, що спричинене аналогією закінчення **-my** було узагальнене під впливом займенника «ми» (ми вдвох з тобою) в старослов'янській, давньоруській, старочеській, верхньо- та нижньо-лужицькій, польській мовах (пор. ст-сл. *НЕСЕМЫ*, давньорус. *несемы*, в.-луж. *njesemy*, н.-луж. *njasomy*, польськ. *nieśmy*).

В сучасній польській мові означені форми не збереглися. Діалектне використання потребує історичного коментування.

3.2. Минулий час. Аорист. Імперфект. Будова. Відмінювання. Подальша доля

У *праслов'янській* лінгвосистемі були успадковані *індоєвропейські* прості минулі часи (*аорист*, *імперфект*) і складені (*перфект*, *давноминулий час*).

- **Аорист**

Форми *аориста* мали значення минулого часу нетривалого виду.

Праслов'янська мова пізнього періоду втратила індоєвропейський тематичний (з тематичною голосною) та атематичний (без тематичної голосної фонемі) кореневий аорист.

В пізній період ще існували форми тематичного кореневого та сигматичного аориста (з формантом **-s** "*сигма*").

В період розпаду праслов'янської лінгвосистеми виникає новий, третій, тип аориста, форми якого утворюються за допомогою суфікса **-os** [що створюється (шляхом спрощення й демотивації) об'єднанням тематичного голосного та **-s** "*сигма*"] від дієслів з коренем на приголосний (напр. *idti* – *idoxъ* "я йшов нетривалий час", *padti* –

padoxъ "падав нетривалий час", *rekti – rekoхъ* "говорив нетривалий час, сказав". Відмінювання аориста такого типу збігалось з відмінюванням інших типів сигматичного аориста. За аналогією до форм 2-ї та 3-ї осіб однини утворювалися форми 1-ї ос. одн. типу *padexъ*. Такі форми сигматичного аористу були досить продуктивними певний час, особливо в старослов'янській мові.

В процесі розпаду залишків праслов'янської лінгвосистеми та розвитку живих слов'янських мов система дієвідмінювання (зокрема форм аориста) зазнала значних змін, які були зумовлені не тільки фонетичними причинами, але й значною дією аналогії з боку найчастіше вживаних дієслів:

- форми аористу помітно трансформуються в більшості відокремлюваних мов;
- в південнослов'янських та давньоруській мові всі форми аористу витісняються формами на **-охъ**;
- в той час в західнослов'янських (зокрема давньопольській) всі форми витіснені утвореннями на **-ехъ**.

Деякі реліктові форми аориста сигматичного збереглися в болгарській, македонській, сербо-хорватській мовах. В українській мові реліктові форми аориста зустрічаються зрідка в пам'ятках 17-18 ст. та в сучасних діалектних формах 1-ї ос. одн. і 2-ї ос. мн. дієслова *byti* (напр. *просив бих*).

Поступово в усіх відокремлених східнослов'янських, чеській, словацькій, словенській аорист вийшов з ужитку і був замінений переважно формами перфекта.

Поступово в усіх відокремлених східнослов'янських, чеській, словацькій, словенській аорист вийшов з ужитку і був замінений переважно формами перфекта.

В сучасній польській мові парадигматика дієслова демонструє наступні результати історичних змін:

- 1) закінчення 3 особи множини **-ŕę** змінилося на **-хę**, аналогічно до імперфекту;

2) дієслова з основою минулого часу на приголосний у польській мові набували наступних закінчень:

особа	однина	множина
1	-ech	-echom
2	-e	-eście
3	-e	-echą

Наприклад: nieś-ć – 1 особа niesi-ech, 2 особа niesi-e; móc (*mog-ti) – 1 особа moż-ech, 2 особа moż-e; piec (*pek-ti) – 1 особа piecz-ech, 2 особа piecz-e.

- **Імперфект**

Якщо форми аориста мали значення минулого часу нетривалого виду, то для вираження дії з відтінком тривалості в праслов'янській лінгвосистемі вживалися форми *імперфекта*.

На місці давнього *індоєвропейського* імперфекта, що зник ще в ранній період існування *праслов'янської* лінгвосистеми, створюються нові форми імперфекта.

Деякі вчені вбачають в цих нових утвореннях різновид сигматичного аориста. Це цілком імовірно, адже вже в ранній період існування праслов'янської лінгвосистеми зникає необхідність граматичного розрізнення тривалого та нетривалого процесу.

Форми *нового імперфекта* (як і аориста) утворювалися від основи інфінітива за допомогою вторинних закінчень [нагадаємо, що вторинні закінчення функціонували для утворення форм простих минулих часів (аориста та імперфекта) і форм наказового способу].

Форми імперфекта від непохідних дієслів з основами теперішнього часу на *-e//o-*, *-n (e//o)*- мали суфікс *-eaxъ-* (якщо в корені був голосний *e/o* (напр. *neseaxъ*, *možeaxъ* < *mogeaxъ*). Якщо голосний кореня був на ступені редукції, то суфікс мав вигляд *-aaxъ* (*braaxъ*, *zъdaaxъ*).

Дієслова з основою теперішнього часу та інфінітива на **-i** -, які мали в 1-й ос. однини основу на **-j(e//o)**, перед **-eaxъ** діставали **-j** (*molieaxъ > moljaaxъ*).

Однина

1-а ос.	nesěaxъ	бъгаахъ	moljaaxъ
2-а ос.	nesěaše	бъгааše	moljaaše
3-а ос.	nesěaše	бъгааše	moljaaše

Множина

1-а ос.	nesěaxomъ	бъгаахomъ	moljaaxomъ
2-а ос.	nesěašete	бъгааšete	moljaašete
3-а ос.	nesěaxo	бъгааxo	moljaaxo

Двоїна

1-а ос.	nesěaxově	бъгаахově	moljaaxově
2-а ос.	nesěašeta	бъгааšeta	moljaašeta
3-а ос.	nesěašete	бъгааšete	moljaašete

Існувало два типи імперфектних форм дієслова *byti*.

Поряд з формою *běaxъ, běaše, běaše, běaxomъ, běašete, běaxo, běaxově, běašeta, běašete(běaste)* вживалася форма, що мала значення імперфекта, але відмінювалась на зразок аориста (що свідчить про дуже глибокий процес нівелювання означених форм в пізній

праслов'янський період): *běxъ, bě, bě, běxomъ, běste, běše, běxově, běsta, běste*

В процесі розпаду залишків праслов'янської лінгвосистеми та розвитку живих слов'янських мов система дієвідмінювання (зокрема форм імперфекта) зазнала значних змін, які були зумовлені не тільки фонетичними причинами, але й значною дією аналогії з боку найчастіше вживаних дієслів.

Важливою причиною для мін був також процес змішування та занепаду імперфектних та аористних форм, спричинений розвитком в нових слов'янських мовах видотворчої системи дієслова.

Вплив аориста на імперфект простежується ще в текстах старослов'янської мови. В давньоруській мові імперфект (як свідчать пам'ятки писемності) виходить з ужитку вже в кінці XIV-XV ст.

В сучасних українській, російській, білоруській чеській, словенській, словацькій та польській мовах функції простих минулих виконують форми, що походять тим чи іншим чином від праслов'янського перфекта.

Сучасна польська мова демонструє наслідки трансформацій в давній лінгвосистемі, де імперфект і аорист функціонували як відмираючі, архаїчні категорії. У польській мові існували їх рудименти до XV століття, при чому у всіх відомих писемних пам'ятках збереглося заледве 26 форм імперфекту і аористу (крім форм від дієслова *być*), наприклад: *błogosławiachą, szukachą, mołwiasze, przysięgachą, mołwich, mołwiach, mijachą, ukradziechą, wychodzasze*.

У польській мові внаслідок історичних змін відбулося зрівняння аористу та імперфекту в 1 особі однини та 1, 2, 3 особах множини усіх дієслів, у яких основа минулого часу не закінчувалась на -i, наприклад: *czyta-ć* (імперфект – *czyta-axъ*, аорист – *czyta-xъ*) – *czyta-ch*.

3 особа однини аористу злилася з 3 особою однини теперішнього часу: *robi, czyta, niesie*.

З огляду на вищезазначене у певних випадках важко розрізнити, чи маємо справу з формою аористу, чи з формою теперішнього часу, вжитою у функції минулого часу (тзв. *praesens historicum*).

3.3. Минулий складений час. Будова. Історія

Формами минулого складеного в праслов'янській лінгвосистемі були *перфект* та *плюсквамперфект*. *Перфект* в прамові виражав дію в минулому, яка мала відношення до моменту мовлення.

Давноминулий час (*плюсквамперфект*) означав дію в минулому, що відбулася раніше, ніж інша також минула дія.

- **Аналітичні форми минулого складеного часу**

Форми індоєвропейського *перфекта*, залишком яких є засвідчена в старослов'янській мові форма *ВѣДѣ*(*vědě*) із закінченням 1-ос. одн. - *ѣ*, що походить від індоєвропейського **-ai*, вже в пізній період функціонування праслов'янської лінгвосистеми були замінені сполученнями особових форм теперішнього часу дієслова *byti* з формами активного дієприкметника минулого часу на *-l*, рід і число якого залежали від роду і числа іменника, до якого відносилася дана складна перфектна форма.

- **Перфект**

Однина

1-а ос.	jesmъ	neslъ	-la	-lo
2-а ос.	jesi	neslъ	-la	-lo
3-а ос.	jestъ	neslъ	-la	-lo

Множина

1-а ос.	jesmъ	nesli	-ly	-la
2-а ос.	jeste	nesli	-ly	-la
3-а ос.	sotъ	nesli	-ly	-la

Двоїна

1-а ос.	jesvě	nesla	-lě	-lě
2-а ос.	jesta	nesla	-lě	-lě
3-а ос.	jestě	nesla	-lě	-lě

Плюсквамперфект (давноминулий час) означав дію в минулому, що відбулася раніше, ніж інша також минула дія.

Давноминулий час у праслов'янській лінгвосистемі утворювався за допомогою активного дієприкметника минулого часу на **-l** відмінюваного дієслова і особових форм імперфекта або аориста дієслова *byti*.

- *Давноминулий час*

Однина

1-а ос.	běaxъ (běxъ)	neslъ	-la	-lo
2-а ос.	běaše (bě)	neslъ	-la	-lo
3-а ос.	běaše (bě)	neslъ	-la	-lo

Множина

1-а ос.	běaxomъ (běxomъ)	nesli	-ly	-la
2-а ос.	běašete (běste)	nesli	-ly	-la
3-а ос.	běaxo (běše)	nesli	-ly	-la

Двоїна

1-а ос.	běaxově (běxově)	nesla	-lě	-lě
2-а ос.	běašeta (běšta)	nesla	-lě	-lě
3-а ос.	běašete (běšte)	nesla	-lě	-lě

Тобто стародавній плюсквамперфект вже в пізній період функціонування праслов'янської мови активно замінюється складеними формами перфекта дієслова *byti* і форм дієприкметника на **-l**.

В новостворених чеській, словацькій, словенській, болгарській, сербохорватській та польській мовах поступово створюються форми типу *jestь bylъ pisalъ*.

Зауважимо, що в сучасній українській та білоруській мовах інколи вживаються форми давноминулого часу без особових форм теперішнього часу допоміжного дієслова (укр. *писав був, писали були*); в російській мові плюсквамперфект повністю витіснений перфектом (винятком є деякі діалектні форми: напр., *была болела голова*).

В процесі розпаду залишків праслов'янської лінгвосистеми та розвитку живих слов'янських мов система дієвідмінювання (зокрема форм перфекта, плюсквамперфекта) зазнала значних змін, які були зумовлені не тільки фонетичними причинами та дією аналогії з боку найчастіше вживаних дієслів, але й важливою причиною змішування та занепаду імперфектних та аористних форм, спричинених активним розвитком в нових слов'янських мовах видотворчої системи дієслова.

- ***Зміни форм допоміжного дієслова на особові закінчення та занепад допоміжного дієслова***

Активні зміни в аспекті функціонування допоміжного дієслова *byti* проходили в новостворених східнослов'янських та деяких західнослов'янських мовах. Перфект в цих мовах починає виражатися формами колишніх дієприкметників минулого часу на -

I, які змінюються за родами й числами (укр. я, ти, він *ходив*, вона *ходила*, воно *ходило*, ми, ви, вони *ходили*; рос. я, ты, он *ходил*, она *ходила*, мы, вы, они *ходили*; польськ.діалект. ja *n'os*, ja *m'al*).

В ряді новостворених слов'янських мов (сучасних чеській, словацькій, македонській мовах) у 3-й ос. одн. представлена лише форма дієприкметника. Допоміжне дієслово може опускатися в 3-й ос. одн. і мн. також в болгарській і словенській мовах.

Сучасна польська мова теж демонструє результати означеного процесу, а саме:

- втрата форм допоміжного дієслова в 3-й ос. одн. і мн., наприклад: *niósł jest – niósł, nieśli są – nieśli*.
- спрощення і перетворення допоміжного дієслова на особові закінчення у решті форм (крім 3-ї ос. одн. і мн.), наприклад: *chodził jeśm – chodzileśm – chodзіłem; robił jeś – robiłeś; nieśli jesmy – nieśli smy – nieśliśmy; pisali jeście – pisali-ście; przysięgła jeswa – przysięgła-swa; uczyniła jesta – uczyniła-sta*.

Обидва члени минулого складеного часу спочатку були самостійними словами. Кожен з них міг займати довільне місце в реченні, наприклад: *Wczoraj przyszedł jeśm do ciebie. Jako jeśm ja nie wziął tego. Tego ja jeśm nie wiedział*.

Після редукції допоміжне дієслово перетворилося на особові закінчення, які в подальшому могли займати різні місця в реченні і поєднуватися з різними його частинами, наприклад: *Wczoraj przyszedłem do ciebie. Jakośm je nie wziął tego. Bo też ście tego sami prosili. Chlebaście nie jedli*.

Такі форми вживаються й досі (*Ty to powiedziałeś. / Tyś to powiedział*). Рухомість закінчень минулого час в сучасній польській мові пояснюється тим, що вони походять від самостійних слів.

Давні складені форми минулого часу вплинули також на нерегулярний наголос у формах 1-ої та 2-ї ос. мн. У цих формах наголос падає на третій з кінця склад, а не як в більшості польських слів – на другий. Сталося так тому, що у формах складеного минулого часу кожен його член мав окремий самостійний наголос на передостанньому складі: *pisali jesmy, pisali jeście*. Коли допоміжне дієслово трансформувалося в особове закінчення, його наголошувана

голосна зникла, а форми 1-ої та 2-ї ос. мн. Збільшилися на один склад, зберігаючи при цьому традиційний наголос перфекта на колишньому місці: *pisali ješty – pisališty, pisali ješcie – pisališcie, pisaly ješty – pisalyšty, pisaly ješcie – pisalyšcie*.

4. Умовний спосіб

Стародавні **індосввропейські** форми *умовного способу (кон'юктива)* в **праслов'янській** мові не збереглися.

Замість старих форм увійшли в ужиток описові складені форми, які утворювалися шляхом сполучення форм *bimъ, bi, bi, bimъ, biste, bꝋ, bivę, bista, biste* з активним дієприкметником минулого часу на **-l**.

Крім того, вживався також описовий зворот, у якому дієслово *byti* виступало в формах аориста (*бухъ, by, by, бухомъ, byste, byšę, бухově, bysta, byste*).

Умовний спосіб

Однина

1-а ос.	bimъ, бухъ	neslъ	-la	-lo
2-а ос.	bi, by	neslъ	-la	-lo
3-а ос.	bi, by	neslъ	-la	-lo

Множина

1-а ос.	bimъ, бухомъ	nesli	-ly	-la
2-а ос.	biste, byste	nesli	-ly	-la
3-а ос.	bꝋ, byšę	nesli	-ly	-la

Двоїна

1-а ос.	bivě, byxově	nesla	-lě	-lě
2-а ос.	bista, bysta	nesla	-lě	-lě
3-а ос.	biste, byste	nesla	-lě	-lě

В процесі розпаду залишків праслов'янської лінгвосистеми та розвитку живих слов'янських мов система дієвідмінювання (зокрема форм кон'юктива) зазнала значних змін.

Зокрема в новостворених східнослов'янських мовах, а також нижньолужицькій, македонській, словенській мовах стара форма аориста допоміжного дієслова в складі форм кон'юктива втратила здатність до відмінювання і перетворилася на незмінну частку (укр. *би*, рос. *бы*, білор. *бы*, макед. *би*, словен. *bi*). Теперішній час умовного способу в цих мовах утворюється за допомогою цієї незмінної частки і дієприкметника на **-І** даного дієслова (укр. *я, ти, він ходив би*; рос. *я, ты, он ходил бы*; макед. *би дошол* тощо).

У новостворених чеській, словацькій, верхньолужицькій, сербо-хорватській, болгарській, старопольській мовах використовується форма аориста *бухъ* з активним дієприкметником минулого часу (пор. чеськ. *nesl bych*, словац. *niesol bych*, старопольськ. *nesł bych*, болг. *аз бих носил*, с.-х. *носио бих*).

В чеській, словацькій, верхньолужицькій, словенській, сербо-хорватській, польській мовах виникають форми минулого часу умовного способу, утворені шляхом сполучення умовного способу дієслова *byti* та активного дієприкметника минулого часу (пор. чеськ. *bych byl nesl*, словац. *bol bych niesol*, польськ. *bylbym niostł*).

У сучасній польській мові праслов'янські форми умовного способу **biť*, **bi* тощо не збереглися. Вони були замінені відповідними формами аористу від *być*:

		дієслово	1 особа	2 особа	3 особа
однина	чол.р.	chodził	bych	by	by
	жін.р.	chodziła			
	сер.р.	chodziło			
множина	чол.р.	chodzili	bychom / bychmy	byście	bychą
	жін.р.	chodziły			
	сер.р.	chodziła			
двоїна	чол.р.	chodziła	bychowa / bychwa / byswa	bysta	bysta
	жін.р.	chodzile			
	сер.р.	chodzile			

Між XVI і XVII ст. форма 1-ої ос.одн. *bych* перейшла в *bym*, 2-ої ос.одн. *by* – в *byś*, 1-ої ос.мн. *bychmy* – у *byśmy*, 3-ої ос.мн. *bychą* – в *by*.
Форми двоїни занепали у XV ст.

5. Наказовий спосіб

Праслов'янські форми наказового способу походять від форм **індоєвропейського** оптатива (бажального способу), що утворювався за допомогою форманта ***-ie** та вторинних закінчень.

У формах 2-ї та 3-ї осіб однини сполучення суфікса основи з формантом індоєвропейського оптатива (***-oi**) переходить поступово у флексію **-i**. У двоїні та множині поступово формується формант **-ě**, що фіксується перед закінченнями **-vě**, **-ta**, **-mь**, **-te**, в зв'язку з чим форми наказового способу вже в пізній спільнослов'янський період

закінчуються на – **ěmь, -ěte, -ěvě, -ěta**, а відпадиння (внаслідок фонетичних трансформацій) кінцевих приголосних викликає виникнення форм 2-ї та 3-ї ос. одн. на **-i** (<*-oi): напр. *vedi* <*vedois*.

Атематичні дієслова *jěsti, dati, esti, věděti* утворювали форми 2-ї та 3-ї ос. однини за допомогою форманта **-jь**. Внаслідок фонетичних трансформацій форми двоїни та множини сформували кінцеві форманти **-imь, --ite, -ivě, -ita**.

В старослов'янській мові в 2-ї та 3-ї ос. одн. виступав кінцевий формант **--ždь**, що, на думку деяких дослідників, є трансформацією індоєвропейського форманта * – **dhi** (як аргумент

Для вираження значення наказового способу в 3-й ос.мн. і дв. служили аналітичні форми, які утворювалися шляхом додавання модальних часток до відповідної форми теперішнього часу.

Форми наказового способу атематичних дієслів у слов'янських мовах

	2-а ос. однини	1-а ос. множини	2-а ос. множини
Укр.	<i>їж, дай, будь</i>	<i>їжмо, даймо, будьмо</i>	<i>їжте, дайте, будьте</i>
Рос.	<i>ешь, дай, будь</i>	— — —	<i>ешьте, дайте, будьте</i>
Білор.	<i>еж, дай, будзь</i>	<i>ежма, дайма, будзьма</i>	<i>ешце, дайце, будзьце</i>
Ч.	<i>jez, dej, bud', věz</i>	<i>jezme, dejme, bud'me, vězme</i>	<i>jezte, dejte, bud'te, vězte</i>
П.	<i>jedz, daj, bądź, wiedz</i>	<i>jedzmy, dajmy, bądźmy, wiedzmy</i>	<i>jedzcie, dajcie, bądźcie, wiedzcie</i>
Словац.	<i>jedz, daj, bud', vedz</i>	<i>jedzme, dajme, bud'me, vedzme</i>	<i>jedzte, dajte, bud'te, vedzte</i>

В.-луж.	jěs, daj, budź, wěs	jěsmy, dajmy, budźmy, wěsmy	jěsće, dajće, budźće, wěsće
Н.-луж.	jěz, daj, buź, wěz	jězmy, dajmy, buźmy, wězmy	jězco, dajso, buźco, wězco
С.-х.	<i>jěhu, daj, bŭdi</i>	<i>jěhmo, dajmo, bŭdimo</i>	<i>jěhte, dajte, bŭdite</i>
Словен.	Jěj, daj, bódi, védi	Jějmo, dajmo, bódimo, védiьщ	Jějte, dajte, bódite, véдите
Болг.	<i>яж, дай, бъди</i>	— — — —	<i>яжете, дайте, бъдете</i>
Макед.	<i>јади, дај, биди</i>	— — — —	<i>јадете, дајте, бидете</i>

	1-а ос. двоїни	2-а ос. двоїни
В.-луж.	jěsmoj, dajmoj, budźmoj, wěsmoj	Jěstaj (-tej), dajtaj (-tej), budźtaj (-tej), wěstaj (-tej)
Н.-луж.	jězmej, dajmej, buźmej, wězmej	jěztej, dajtej, buźtej, wěstej
Словен.	Jějva (-ve), dajva (-ve), bódiva (-ve), védiva (-ve)	Jějta (-te), dajta (-te), bódita (-te), védiva (-te)

В процесі розпаду залишків праслов'янської лінгвосистеми та розвитку живих слов'янських мов система дієвідмінювання (зокрема форми наказового способу) зазнала значних змін.

Так, в новостворених слов'янських мовах особові закінчення наказового способу в однині зникають. Форми множини мають такі самі

особові закінчення, як і в теперішньому часі дійсного способу. У всіх слов'янських мовах (за винятком російської, болгарської, македонської) вживаються давні самостійні форми для 1-ї особи множини. Форми 3-ї ос. однини і множини виражаються описово за допомогою сполучень форм теперішнього часу дійсного способу з частками. Зокрема в словацькій мові функціонує частка *nech*, в болгарській – *да, нека, нека да*, в сербо-хорватській і македонській – *нека* або *да, naj* – в словенській, *nech, necht* – в чеській, *нехай, най* – в українській, *да* – в російській, *niech* – польській мові тощо.

В переважній більшості новостворених слов'янських мов після голосного основи суфікс наказового способу **-i** трансформується.

Внаслідок фонетичних змін **-i** втрачено в значній частині форм 2-ї ос. однини східнослов'янських і західнослов'янських мов.

Відзначається тенденція до збереження **-i** під наголосом або після сполучень двох або кількох приголосних. В формах множини формант **-ite** (зі специфікою вимови) закріплюється серболужицькій, сербо-хорватській, словенській, російській.

Сучасна польська мова демонструє наслідки змін, що відбулися в успадкованих праслов'янських формах наказового способу:

- у колишніх основах на **-o- / -e-** та **-no- / -ne-** у формах множини з'явилося **-i-** на місці давнього **-ě-**, аналогічно до основ на **-jo-, -je-** та **-i-**.
- в 1 ос. одн. початкове закінчення **-тъ** була замінена на **-ту**, як і у відповідній формі теперішнього часу. Таким чином виникли наступні старопольські форми:

2, 3 ос. одн.	niesi	dźwigni	znaji	wozi
1 ос. мн	niesi-my	dźwigni-my	znaji-my	wozi-my
2, 3 ос. мн.	niesi-cie	dźwigni-cie	znaji-cie	wozi-cie

- суфікс **-i-** почав поступово занепадати. Цей процес розпочався ще в той період, коли у польській мові існував рухомий наголос. Наголос в одних дієсловах падав на основу, а в інших – на закінчення. Суфікс наказового способу **-i-** почав занепадати раніше у тих дієсловах, в

яких був ненаголошеним. Тому у старопольських пам'ятках можна знайти паралельні форми:

Wstań – pojdzi

Ushysz – zyszczu

Napełń – spuści

Błogosław' – pospieszy

Zgladź – odplaci.

До кінця XVI ст. у всіх дієсловах розповсюдились форми без -і.

– початкові форми 3-ої ос. одн. і мн. були замінені описовими конструкціями, складеними з частки ас або niech(aj), поєднаної з відповідною формою теперішнього часу:

ać / niech(aj) + niesie, niosą
+ puści, puszcza
+ zrobi, zrobią.

6. Дієприкметники та дієприслівники теперішнього часу

В **індоєвропейській** прамові функціонували атрибутивні форми з ознаками дії, тотожні формам, що розвинулись пізніше в дієприкметники. (дієприслівникові форми були відсутні).

Словозміна дієприкметників в **праслов'янській** лінгвосистемі в основному наблизилась до словозміни прикметників. Функціонували повні та короткі форми. Повні утворювались шляхом додавання до короткої форми відповідної форми займенника **ј-**.

Дієприкметники характеризувалися такими самими категоріями роду, числа, та відмінка, як і прикметники.

Як дієслова, мали диференціацію часу (теперішнього та минулого).

Короткі форми активних дієприкметників теперішнього і минулого

часів мали відмінні від прикметників форми у називному відмінку чоловічого і середнього родів, які виступали без дериваційних формантів. Вони відмінювались за такою парадигмою.

Теперішній час				Минулий час		
Однина						
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.	nesy	nesy	nesotji	nesъ	nesъ	nesъši
Род.	nesotja		nesotje, - tjě	nesъša		nesъše, - šě
Дав.	nesotju		nesotji	nesъšu		nesъši
Зн.	nesotjъ	nesotje	nesotjo	nesъšъ	nesъše	nesъšo
Ор.	nesotjemъ		nesotjejo	nesъšemъ		nesъšejo
Місц.	nesotji		nesotji	nesъši		nesъši
Множина						
Наз.	nesotje	nesotja	nesotje, - tjě	nesъše	nesъša	nesъše, - šě
Род.	nesotjъ		nesotjъ	nesъšъ		nesъšъ
Дав.	nesotjemъ		nesotjamъ	nesъšemъ		nesъšamъ
Зн.	nesotje, - tjě	nesotja	nesotje, - tjě	nesъše	nesъša	nesъše, - šě
Ор.	nesotji		nesotjami	nesъši		nesъšami

Місц.	nesotjixъ		nesotjaxъ	nesъšixъ		nesъšaxъ
Двоїна						
Наз.-Зн.	nesotja	nesotji	nesotji	nesъša	nesъši	nesъši
Род.- Місц.	nesotju		nesotju	nesъšu		nesъšu
Дав.- Ор.	nesotjema		nesotjama	nesъšema		nesъšama

Дієприкметники *теперішнього* часу поділялися на *активні* та *пасивні*.

6.1 Активні: походження, будова; особливості еволюції

В пізню індоєвропейську епоху активно функціонували *два* дієприкметники *теперішнього* часу – активний і медіальний, утворені від дієслівних основ *теперішнього* часу.

Обидва були успадковані **праслов'янською** мовою, причому якщо активний функціонував майже без змін ще в пізню праслов'янську епоху, то медіальний поступово набув пасивного значення, тобто став пасивним дієприкметником.

Активні дієприкметники в праслов'янській прамові утворювалися а допомогою форманта **-ont-** [**ber-ont-s* "той, що бере", пор. рос. *берущий*, де **-y-** -наслідок монофтонгізації **-on-**(через **-o-**)]. До основ на **-i-** формант **-ont-** приєднувався як **-nt-** [**nosi-nt-s* "той що носить", пор. рос. *носящий*, де **'а (я)**- як наслідок монофтонгізації **-in-**(через **-e-**)].

Дієприслівники формуються ще в пізній період функціонування праслов'янської прамови шляхом адвербіалізації активних

дієприкметників (зокрема на **-qt, -et-**), тобто набування атрибутивною формою ознак прислівника. Це глобальне явище в період розпаду залишків праслов'янської лінгвосистеми та розвитку живих слов'янських було спричинене так званим процесом трансформації атрибутивних форм, внаслідок чого велика кількість активних дієприкметників теперішнього часу в пізню праслов'янську епоху або перетворилися в незмінювані *дієприслівники* або, зберігши в поодиноких випадках відмінювання, втратили дієслівні ознаки і стали звичайними прикметниками (типу укр. *гарячий* <*горячий* – первісно "той, що горить"; пор. рос "горящий").

Сучасна польська мова демонструє наслідки змін, що відбулися в успадкованих праслов'янських формах на початку формування самостійної лінгвосистеми та в більш пізні періоди її функціонування. Зокрема:

у польській мові суфікси **-qtj-, -etj-** розвинулись в **-ąc-, -ęc-**, наприклад:
псл. **nesqtj-ь* – пол. *niosąc*; псл. **xvaletj-i* – пол. *chwałęc-y*;

У польській мові збереглися тільки форми Н.в. одн. ч.р., Н.в. одн. ж.р. та З.в. одн. ч.р. Форми Н.в. одн. ч.р. та **-ę-** (*piszę – piszący, chwałę – chwałący*) та Н.в. одн. ж.р. на **-ęcy** (*będęcy – będąca, chwałęc-y – chwałąca*) існували до середини XVI ст. Давній З.в. одн. ч.р. типу *pisząc, czytając, mówiąc* функціонує до сьогодні як дієприслівник.

Від допоміжного дієслова *jeśm (być)* утворювався дієприслівник теперішнього часу *sąc*, а від XVI ст. – *będąc*.

- **адвербіалізація форм на -ąc**

Трансформація атрибутивних форм пішла різними шляхами. Так, російська та болгарська мови використали не власні, а запозичені й відповідно пристосовані старослов'янські форми.

Польська мова пройшла процес трансформації активних дієприкметників теперішнього часу через фонетичні причини, підтримані аналогією, що, зокрема, викликало злиття суфіксальних **---qtj, -etj-** у спільну форму (пор. ст.сл. *НССЖЩЄЄ* – польськ. *niosące*; *СЪПАЩЄЄ* – польськ. *śpiące*).

Слов'янські мови раннього періоду по-різному видозмінюють форми дієприслівників, обравши або застиглу форму нечленного дієприкметника в наз. відмінку однини чол.-сер. роду, або ту ж форму жін. роду однини (напр. рос. *стоя*, укр. *стоячи*, білор. *падаючы*, польськ. *niosąc*).

Важливу роль у праслов'янській мові періоду розпаду зіграло явище утворення так званої складеної відміни. Процес полягав у тому, що при відмінюванні до дієприслівника в іменниковій формі додавався вказівний займенник *jь, ja, je* (для демонстрації об'єкта).

Сучасна польська мова демонструє наслідки змін, що відбулися в результаті цього процесу. Зокрема:

На польському ґрунті основою складеної відміни була саме основа дієприслівника на *-ąc-*, до якого додавалися займенникові закінчення (сформовані в результаті відмінювання праслов'янських займенників *jь, ja, je*). Наприклад: *niosąc-у, niosąc-ego, niosąc-emu; niosąc-a, niosąc-ej* тощо. Цей дієприслівник функціонує в польській мові й досі як активний дієприкметник.

6.2. Пасивні: походження, будова; історія форм

Пасивний дієприкметник теперішнього часу формується (на місці медіального, що поступово набув пасивного значення) за допомогою активного суфікса **-mo* [наприкінці спільнослов'янської епохи трансформувався в *-m(ъ)*], що додавався до кінцевої голосної відповідної основи (*ved-omъ, nos-imъ*; пор. з рос. *ведомый, носимый*). Цей складний процес йде дуже повільно й фіксується переважно в письмових, а не розмовних варіантах мовлення (пор. ст. сл. *НЕСОМЪ, ЛЮБИМЪ*).

Так і не закріпившись в розмовних варіантах більшості слов'янських мов, пасивні дієприкметники теперішнього часу були майже повністю втрачені вже в період первинного відокремлення. У своїй давній функції їх основи входять до системи дієслівного словотвору лише в книжно-літературній російській та білоруській мовах.

Сучасна польська мова також демонструє наслідки змін, що проходили в більшості слов'янських мов періоду первинного відокремлення.

Зокрема: пасивний дієприкметник з основою теперішнього часу, остаточно занепавши, залишив у польській мові лише поодинокі рештки у вигляді прикметників (*rodzimy, rzekomy, świadomy, wiadomy, znajomy*) або усталеної форми Д.в. одн. ч.р. іменникової відміни *po kryjomu* (М. *kryjom-ъ*, Д. *kryjom-a*, С. *po kryjom-u*).

7. Дієприкметники та дієприслівники минулого часу

Праслов'янські активний та пасивний дієприкметники минулого часу походять з індоєвропейської прамови.

7.1. Активні: походження, будова; особливості історичних змін

Праслов'янський активний дієприкметник минулого часу походив від індоєвропейського перфекта.

Під впливом фонетичних умов вже в пізню праслов'янську епоху активний дієприкметник минулого часу почав активно створюватися за допомогою трансформованого дериваційного форманта $-(v)ъ\check{s}- < *(v)ъ\check{s}(i)$ – [прасл. *(u)търъѣ(i)*; пор. рос. *умерший*].

Дієприкметник на $-l$ – не був дієприкметником у власному розумінні і виник з індоєвропейського деривату на $-lo$ -, що функціонував як прикметникове чи іменникове утворення.

Вже в пізню праслов'янську епоху він функціонує як дієприкметник, причому утворюються як звичайний активний дієприкметник минулого часу, тільки з додаванням форманту $-lъ$ {замість $-(v)ъ\check{s}$ - [чи його трансформантів $-vъ$, $-\check{s}ъ$] – *rodi-(v)ъ\check{s}-(i) > rodivъ\check{s}(i)*] (пор. рос. *родивший*); *rodi(-lъ) > rodilъ* (пор. рос. *родил*) }.

Наприкінці праслов'янської епохи утворення на $-lъ$ припиняє функціонування в значенні активного дієприкметника минулого часу. Означені зміни були спричинені фонетичними особливостями, зокрема умовами поєднання кінцевої частини основи – суфікса $-l$ – із попереднім приголосним. Формальні зрушення проходили, як правило, тоді, коли $-l$ - виступав після приголосного, особливо проблеми виникали при поєднанні $-l$ - з зубними проривними $-d-$, $-t-$.

Сполучення приголосних **-dl- -tl-** (типу *vedlŭ, kradlŭ*) зберігалося в тих говірках праслов'янської мови, що лягли в основу західнослов'янських мов, і спрощувалося в тих, що дали початок східнослов'янським та більшості південнослов'янських (пор. польськ. *wiódl, plótl*; чеськ. *wedl, pletl*; укр. *вела, плела*; рос. *вел, плел*).

При занепаді зредукованих в усіх слов'янських мовах, де коренева частина основи дієприкметника на **-l** – закінчувалась на приголосний, у формі чоловічого роду однини утворювалось важке для вимовляння сполучення двох кінцевих приголосних **+ -l -**.

Це викликало в різних слов'янських лінгвосистемах різні наслідки, пов'язані зі міною форми кінцевої частини дієприкметника.

Так, в деяких західнослов'янських мовах, зокрема в польській, кінцеве **-l** – у формі чол. р. одн. дієприкметника втрачало дзвінкість, внаслідок чого в народно-розмовній мові воно мало тенденцію до повного зникнення.

Сучасна польська мова також демонструє наслідки процесів трансформації активних дієприкметників, що призвело, відповідно, до різноманітних змін. Зокрема початкові форми Н.в. одн. ч.р. в польській мові XVI ст. були витіснені дієприслівниками на **-szy** або **-wszy**. За походженням це форми Н.в. одн. ж.р., яка у свою чергу утворювалась за допомогою формантів **-wszy (*-vŕši)** або **-szy (*-ŕši)**. До основи минулого часу, яка закінчується на голосний, додавалось **-wszy**, наприклад: *przeczyta-ć – przeczyta-wszy, zrobi-ć – zrobi-wszy*.

До основи минулого часу, яка закінчується на приголосний, додавався кінцевий формант **-szy**, або, аналогічно до основ на голосний **-wszy**, наприклад: *przynieś-ć – przynios-szy / przynios-wszy, naleś-ć – nalaz-szy / nalaz-wszy, paś-ć – pad-szy / pad-wszy*.

Форми на **-wszy** від основ на голосний продовжують функціонувати у польській мові й досі без змін. Дієприслівники на **-szy** від основ на приголосний існували до XVII ст. З XV ст. в основах на приголосний з'являється новація у вигляді кінцевого форманта **-**

lszy, що виник від схрещення дієприслівників на *-szy* та *-l*,
наприклад: *przynióślszy, przyszedłszy* тощо.

У сучасній польській мові давня форма Н.в. одн. ж.р. є дієприслівником минулого часу, утворюється від основи минулого часу доконаних дієслів за допомогою суфікса *-wszy*, який додається до основи, що закінчується на голосний, наприклад: *przeczyta-ć – przeczyta-wszy, zrobi-ć – zrobi-wszy*; або ж за допомогою суфікса *-lszy*, який додається до основи, що закінчується на приголосний, наприклад: *wywieś-ć – wywiózłszy, zanieś-ć – zaniósłszy*.

7.2. Пасивні: походження, будова; особливості еволюції; безособові форми на --no-, -to.

Праслов'янський пасивний дієприкметник минулого часу походив з **індоєвропейського** прикметника на **-no-, -to-**, спочатку незалежного від дієслівної системи.

Саме залучення даного утворення до дієслівної системи було інновацією праслов'янської лінгвосистеми пізнього періоду.

Пасивний дієприкметник ще на початку творення самостійних слов'янських мов закріпився як форма, властива всім лінгвосистемам.

У зв'язку з занепадом активних дієприкметників минулого часу на **-lь** (і відповідною трансформацією його в особову форму) в новостворених слов'янських лінгвосистемах поширився різною мірою нахил до творення дієприкметника на **-n-, -t-**, зокрема від зворотних, інколи неперехідних дієслів, як правило, доконаного виду.

Найбільшого поширення в новостворених мовах дістали дієприкметники, утворені від зворотних дієслів доконаного виду [напр., укр. *усміхнений (усміхнутися)*; польськ. *rozśpiewany (rozśpiewać się)*].

Менш поширеними (зокрема в західнослов'янських мовах) були дієприкметники на **-n-, -t-**, творені від неперехідних дієслів [напр. польськ. *wypoczęty (wypocząć)*].

Зазначимо, що поступово в східнослов'янських мовах переважно вживаною стала форма дієприкметника на **-n**. Форми на **-t** виступали лише в окремих фонетичних випадках – при дієсловах з основою на сонанти **-n-, -r-** та деяких інших [напр. **ter-ti -*ter-tь* > прасл. *ter-to* (пор. укр. *терто*, рос. *тёрто* яблочко на тёрке)].

В західнослов'янських мовах процес творення форм на **-n-, -t- (-no, -to)** після занепаду залишків праслов'янської лінгвосистеми проходить досить активно. Форми іменного типу відмінювання (*dokonan, karan, roznan, pisan, rozumian, słyszan*) зберігаються до XVII ст.

Сучасна польська мова демонструє поодинокі релікти на кшталт: *umęczon, ukrzyżowan, pogrzebion*. Усталеними формами Н.в. одн. с.р. іменної відміни є тзв. не особові форми дієслів типу *mówiono, pisano, bito, krzyknięto*. Подібні лексеми відмінюються за наступним разком:

Н.в. одн.	ч.р.	mówion	ж.р.	mówiona	с.р.	<i>mówiono</i>
		pisan		pisana		<i>pisano</i>
		bit		bita		<i>bito</i>

3. ПРИКМЕТНИК

1. Парадигматичні моделі відмінювання праслов'янських прикметників.

В *індоєвропейській* *прамові* відмінювання прикметників відбувалось так само, як і відмінювання іменників; свого окремого відмінювання, яке існує в сучасних слов'янських мовах, індоєвропейські прикметники не мали.

Деякі прикметники, узгоджуючись з іменниками, діставали форму відповідного роду (чоловічого, жіночого або середнього), змінюючи разом з тим приналежність до тієї чи іншої основи. Так, узгоджуючись з іменником чоловічого чи середнього роду, прикметник **newo* – мав основу на **-o**, при узгодженні іменниками жіночого роду він ставав прикметником **-a** – основ (**newa-*).

Крім зміни за родами, індоєвропейські прикметники змінювались за відмінками і числами.

Відмінювання за відмінками та числами у прикметників було тотожним з відмінюванням іменників відповідних основ.

Таким чином, індоєвропейські прикметники мали

- вісім відмінків {називний, кличний, знахідний, родовий, відкладний [аблатив (ablativus casus), відмінок, що функціонував в усіх мовах індоєвропейського походження; означав місце, з якого направлено дію; відповідав на питання: звідки?, від кого? від чого?] давальний, орудний, місцевий};
- 3 числа, тісно узгоджуючись з іменниками.

Відмінкові закінчення прикметників збігалися з закінченнями іменників.

У *праслов'янській лінгвосистемі* (як і в індоєвропейській праоснові) тип відмінювання прикметників визначався тією основою, до якої належав прикметник.

Разом з тим сталися певні зміни.

Зміни, перш за все, торкалися групування прикметників за основами.

У праслов'янській мові більшість прикметників чоловічого та середнього роду перейшли до- **o-(jo)-** основ, а жіночого роду – до **-a- (ja) -** основ.

Сюди належали прикметники старих **-o/e-** і **-a-** основ (напр., **newo-*, **newa-* «новий», «нова»), у тому числі прикметники, утворені за допомогою суфіксів **-wo-* (*živъ, krivъ*), **-ro* (*ostrъ, dobrъ*), **-lo-* (*milъ*), **-to-* (*zoltъ, svetъ*) **-do-* (**tverdo*) та ін., а також колишні прикметники **-u-** (короткий) основ, які здебільшого були заступлені – **o-(jo)-** основами внаслідок приєднання до старої основи елемента (пізніше – суфікса) **-ko(ъ)* (напр., прасл. *soldъkъ*, пор. – лит. *saldus*).

Додані до старих основ суфікси спричинили переведення більшості прикметників чоловічого та середнього роду до **-o-**основ.

Прикметники **i-**основ теж були майже повністю втрачені.

Цікаво зауважити, що залишки парадигм старих основ прикметників у поодиноких випадках збереглися в деяких давніх утвореннях, зокрема, в деяких нетрансформованих формах прислівників. Так, приналежність прикметника **moldъ* до – **u** (короткий)-основ засвідчують форми прислівників, що збереглися як в східнослов'янських, та і західнослов'янських мовах (пор. польськ. *z młodu*, укр. *змолоду*, рос. *смолоду*).

У праслов'янській мові, таким чином, виявилась послідовна тенденція до зменшення типів відмінювання прикметників шляхом переведення їх, в основному, до- **o-(jo)- – a-(ja)-**основ.

Тим самим у відмінюванні прикметників, як і іменників, зростає значення категорії роду, за ознаками якої і визначався тип відмінювання.

Одним з найважливіших явищ в історії праслов'янського прикметника було утворення нового типу прикметника – повної (або членної) форми.

Так звана *повна форма* прикметників виникла шляхом приєднання (для вказування на об'єкт ознаки) *енклітичного вказівного займенника* –

j (і.-є. *jо, ст.-сл. и, ѡ, є "він", "вона", "воно") до коротких форм прикметників (*novъ + j -*).

Цей процес слід віднести до раннього періоду праслов'янської мови, причому подібні (*займенникові*) форми утворювались лише у якісних та відносних прикметників; присвійні прикметники у повних формах не виступали (що спричинялося вже наявним об'єктом ознаки).

Таким чином, вже в ранній період функціонування праслов'янської мови сформувались дві цілком самостійні відміни прикметників:

- *іменникова* (що, будучи в принципі успадкованою з індоєвропейської прамови, переживає зміни в групуванні прикметників за основами)
- *займенникова* [що виникає шляхом приєднання (для вказування на об'єкт ознаки) енклітичного вказівного займенника – **j** (і.-є. *jо, ст.-сл. и, ѡ, є "він", "вона", "воно") до коротких (іменних) форм прикметників]

Праслов'янська парадигма відмінювання прикметника чітко демонструє дві моделі словозміни форм прикметників:

іменні (*короткі, іменникові*) форми, що відмінювались за іменною відміною;

займенникові (*повні, членні*) форми, що відмінювались за займенниковою відміною].

2. Зміни в складеній (займенниковій) відміні прикметників

У пізній період праслов'янської мови в системі займенникових (складених) прикметників проходить низка різноаспектних змін, зокрема морфемного складу, флексій, формантів тощо.

- **контракція; гаплогія**

В окремих відмінкових формах займенникових (членних, складених) прикметників відбуваються процеси *спрощення* (стягнення) морфемної структури чи так звана **контракція** (від лат. *contractio* – "стягування, зжимання") та **гаплогія** (від гр. *haplos* "простий" та

logos "вчення – спрощення складу слова як наслідок опущення звуків чи одного з двох подібних складів).

Так, форми жіночого роду у непрямих відмінках однини дістали закінчення **-je, -ji, -jo** замість **-jěje, -jeji, – jejo** (напр. *novu-je* замість *novu-jěje*, де внаслідок тенденції до спрощення відбулася *контракція* (скорочення, стяжіння) складів); в родовому відмінку двоїни сформувалися нові флексії, зокрема **-ju** замість **-juju** (напр., *novi-ju* замість *novi-juju*, що є яскравим прикладом *гаплогогії* – опущення одного з двох подібних складів).

Відбулись процеси *контракції* (скорочення, стяжіння) деяких інших форм (напр., орудн. відм. одн. чол. і сер. роду **dobromъ -jimъ > dobrъ – jimъ*; орудн. відм. мн. жін. роду **dobrami- jimi > dobrъ – jimi* тощо).

Відмінювання *займенникових* (повних, членних) форм в пізній період праслов'янської мови може бути представлено наступною таблицею:

Чоловічий рід				
Однина		Множина	Двоїна	
Наз.	повъ-jь	novi-ji	Наз.-Зн.	nova-ja
Род.	nova-jega // -va nova-jego // -vo	повъ-jihъ	Род.-Місц.	novu-ju
Дав.	novu-jemu	повъ-jimъ	Дав.-Ор.	повъ- jijьф
Зн.	повъ-jь	novu-jě // je		
Ор.	повъ-jimъ	повъ-jimi		
Місц.	nově-jemъ	повъ-jihъ		
Середній рід				
Однина		Множина	Двоїна	
Наз.	novo- je	nova-ja	Наз.-Зн.	nově-ji
Род.	nova-jega // -va	повъ- jihъ	Род.-Місц.	novu-ju

	nova-jego // -vo			
Дав.	novu- jemu	novъ- jimъ	Дав.-Ор.	novъ- jima
Зн.	novo- je	nova-ja		
Ор.	novъ- jimъ	novъ- jimi		
Місц.	nově- jemъ	novъ- jixъ		

Жіночий рід				
Однина		Множина	Двоїна	
Наз.	nova-ja	novu- jě // ję	Наз.-Зн.	nově- ji
Род.	novu- jě // ję	novъ- jixъ	Род.- Місц.	novu- ju
Дав.	nově- ji	novъ- jimъ	Дав.-Ор.	novъ- jima
Зн.	novъ- jъ	novu- jě // ję		
Ор.	novъ- jъ	novъ- jimi		
Місц.	nově- ji	novъ- jixъ		

- ***тенденція до аналогії з короткими формами***

В пізній період праслов'янської мови прикметник як частина мови став більш відособленим утворенням, зокрема посилюється подальший розвиток складених (повних, займенникових) прикметників.

Поступово формується семантичне та стилістичне розрізнення коротких (іменних) та повних (займенникових, складених) форм.

Слід зазначити при цьому, що на початку функціонування нових слов'янських лінгвосистем чітко прослідковується *тенденція до аналогії складених форм з короткими.*

У західно- та східнослов'янських діалектах короткі форми прикметників, поступово втрачаючи відмінювання, фіксуються, як правило, у формі називного відмінка (це відомо і сучасним мовам, зокрема польській, чеській, словацькій). Як зазначалось вище, ще в праслов'янський період відбулося повне фонетичне стягнення (контракція) закінчень у результаті випадіння *-j*. Результати цього процесу зафіксовані в новосформованих слов'янських мовах (напр. ж. рід * *dobra-ja* (прасл. м.) > укр. *добра*, чеськ. *dobra*, польськ. *dobra*).

Оскільки контракція (стягнення) проходило у кожній мові, що формувалася, своєрідно, то фонетичне оформлення прикметникових закінчень у різних слов'янських лінгвосистемах різняться.

Значні зміни у закінченні членних прикметників сталися не тільки внаслідок тенденції до аналогії з короткими формами, але й внаслідок впливу аналогії з іншими граматичними формами [напр., нові закінчення в польській мові (періоду формування) *-ego -emu* (в родовому і давальному відмінках однини) утворились за аналогією й під впливом форм займенників (напр. *naszego, naszymu*)].

В пізній період праслов'янської мови прикметник, втрачаючи форму двоїни, формує парадигму двох чисел – однини й множини. Реліктові форми двоїни успадковують тільки словенська та серболужицька мови. Слід зазначити, що залишки двоїни прикметників засвідчують в пам'ятках писемності польської мови (до XVII ст.)

- ***категорія чоловічоособовості; категорія "істоти" як семантизація польської словозміни.***

В пізній праслов'янський період процес трансформації переживають (як вже зазначалося) показники роду. Це було успадковано слов'янськими мовами періоду формування й зафіксовано в сучасних лінгвосистемах.

Як зазначалося, в нових слов'янських лінгвосистемах, а саме – в західнослов'янських діалектах – почалося формування специфічної граматичної форми, що пізніше в ряді західнослов'янських мов –

чеській, верхньолужицькій, польській (XVII-XVIII ст).
сформувалась як окрема *категорія чоловічо-особового роду* (у
чеській мові – категорія чоловічого роду живих істот).

Ця категорія виникла як наслідок дальшого граматичного відокремлення іменників на означення осіб (у чеській мові – живих істот) від назв інших живих істот (що *особами* не вважалися) і неживих предметів чоловічого роду. Це виділення виявляється як в окремих відмінкових формах іменників, наприклад, у закінченнях називного відмінка множини, так і в формах сполучених з ними прикметників і дієслів (у минулому часі); напр., польськ. *dobrzy nauczyciele – dobre mosty; synowie przyszli – koni przyszli*.

Виділення категорії *чоловічо-особового роду* привело, з другого боку, до більш тісного об'єднання іменників жіночого і середнього родів. Зокрема в наз. відмінку множини польська мова розрізняє форму особових назв чоловічого роду (*dobrzy synowie*) і форму прикметників неособових назв чол. роду, прикметників жіночого й середнього родів [*dobre sestry* (ст. польськ.) *siostry, nowe stoły, nowe konie, nowe pola*].

Як свідчать історичні дослідження, до XVIII ст. у польській мові існувало протиставлення трохи іншого характеру: форми прикметників живих істот чоловічого роду протиставлялись прикметникам неживих предметів чол. роду, а також прикметникам жін. та сер. родів. Згодом з групи живих істот чол. роду окремо виділились особові назви, а назви тварин, птахів і подібні перейшли до іншої групи.

Сучасна польська мова демонструє в функціонуванні прикметника наслідки цілої низки трансформацій.

Зокрема найважливішою зміною у парадигмі прикметників у польській мові є заміна первинних трьох родів множини двома. Польські прикметники мали спочатку у множині три успадковані роди: чоловічий, жіночий і середній, наприклад: Наз.в. множ. ч.р. — *dobrzy panowie, psi, wozowie*, ж.р. — *dobre panie, kozy, chaty*, с.р. — *dobra pacholęta, cielęta, imiona*.

У XVI ст. у множині на місці давніх трьох форм роду почали вживати дві. Одна виступала у поєднанні з іменниками-істотами чол. роду, а друга – в поєднанні з іменниками-неістотами чоловічого роду, з іменниками жіночого та середнього роду незалежно від їх значення, наприклад: *dobrzy panowie, psi* але: *dobrze wozy, panie, kozy, chaty, pacholeta, cielęta, imiona*.

Таким чином у XVI ст. у відміні прикметників сформувалися форми чоловічого роду істот в опозиції до форм чоловічого роду неістот.

XVIII століттям датується наступна зміна, яка полягала в тому, що прикметник у подальшому розвитку має дві форми у множині, але одна з них вживається у поєднанні з особовими іменниками чоловічого роду, а друга – у поєднанні з рештою іменників (не особовими чоловічого роду, а також іменниками жіночого та середнього родів незалежно від їх значення), наприклад: *dobrzy panowie*, але: *dobrze psy, wozy, panie, kozy, chaty, pacholeta, cielęta, imiona*.

Таким чином, у XVIII ст. сформувалися форми чоловічо-особового роду в опозиції до нечоловічо-особового. Такий стан зберігається і до сьогодні:

Однина	Множина		
	До XVI ст.	Від XVI ст.	Від XVIII ст.
dobry pan, pies, wóz	dobrzy panowie, psi, wozowie	dobrzy panowie, psi	dobrzy panowie
dobra pani, koza, chata	dobrze panie, kozy, chaty	dobrze wozy, panie, kozy, chaty, pacholeta cielęta, imiona	dobrze psy, wozy, panie, kozy, chaty, pacholeta cielęta, imiona
dobrze pacholeę, cielęę, imię	dobra pacholeta, cielęta, imiona		

Під впливом активного фактора *аналогії* (а саме за аналогією до місцевого відмінка) в польській мові періоду формування поступово відбувається заміна закінчення прикметників чол. роду однини в орудному відмінку: стара форма – **-em** витіснена новою **-ym (-im)**. Старі форми іноді фіксують фольклорні тексти [пор. *żelaznem rycerzem* (фольк.) – *żelaznym wężem*].

Зазначимо, що певні зміни закінчень в родовій парадигмі відбулися і в східних діалектах праслов'янської лінгвосистеми, що зафіксовано, зокрема, в сучасній українській. Так, наприклад, за *аналогією* з закінченнями прикметників жін. роду (де давальний і місцевий мали однакове закінчення **-ій**) прикметники чол. та сер. роду у місцевому відмінку отримують закінчення, що співпадає з давальним [тобто на місці давнього **-ім** формується **-ому**; пор. діалектне укр. *На білім* (замість *на білому*) *пагорбі*].

Слід звернути увагу на те, що прикметник в пізній праслов'янський період переживає активне формування специфічної синтаксичної функції окремих груп.

Так, втративши в пізній праслов'янський період повністю чи частково відмінювання, короткі прикметники починають виступати у реченні головним чином у функції іменної частини присудка. Атрибутивну функцію (означення) приблизно в той самий період беруть на себе повні форми прикметників.

Сучасні слов'янські мови як спадкоємиці праслов'янської, продовжили спільні процеси трансформації прикметника, формуючи специфічні особливості.

3. Сліди іменникової відміни в польській мові

Специфічною у старопольській мові була парадигматика прикметників іменникової відміни, що відмінювалися як іменники з давніми основами на -ǫ- / -jǫ-, -ā- / -jā- за зразком:

	Однина			Множина		
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Наз.	rad	rad-o	rad-a	radz-i	rad-a	rad-y
Род.	rad-a		rad-y	rad		
Дав.	rad-u		radzi-e	rad-om		rad-am
Зн.	rad / rad-a	rad-o	rad-ę	rad-y	rad-a	rad-y
Ор.	rad-em		rad-ą	rad-y		rad-ami
Місц.	radzi-e			radzi-ech		rad-ach

Простий тип відмінювання зберігся до початку XVI століття.

В період від XVI до XVIII ст. за таким типом відмінюються тільки присвійні прикметники на **-ow**, **-in**, типу: *ojców dom*, *Borkowa dziedzina*, *Adamowo pole*, *tamim synek*.

У сучасній польській мові з іменникової відміни прикметників збереглися такі реліктові форми:

- Називний відмінок однини чоловічого роду (*kontent*, *rad*, *wart*).
Ці прикметники у реченні виконують виключно функцію допоміжної частини дієслівного складеного присудка.
В Називному відмінку вони не мають складених форм;
- Називний відмінок однини чоловічого роду деяких прикметників мають паралельні складені форми, наприклад: *gotów* – *gotowy*, *łaskaw* – *łaskawy*, *pełen* – *pełny*, *pewien* – *pewny*, *wesół* – *wesoły*, *winien* – *winny*, *zdrów* – *zdrowy*.

– Прислівники на -o: *boso, cicho, mało, wysoko* і т.п. За походженням – це форми Наз.-Зн. відм. одн. ч.р. іменникової відміни:

Наз. відм. одн.	bos	r.ż.	bos-a	r.n.	bos-o
ч.р.	cich		cich-a		cich-o
	mał		mał-a		mał-o

– Прийменникові словосполучення-прислівники типу:

а) *z cicha, bez mała, z chłopska-ś*. Це давні форми Родового відмінка чоловічого і середнього роду:

Наз. відм. одн.	cich, mał	с.р. cich-o, mał-o
ч.р.		
Род.відм. одн.	(z) cich-a, (bez) mał-a	

б) *po cichu, po polsku, po prostu*. Це давні форми Давального відмінка однини чоловічого і середнього роду:

Наз. відм. одн. ч.р.,	prost(o), polsk(o)
с.р.	
Род. відм. одн. ч.р.,	prost-a, polsk-a
с.р.	
Дав. відм. одн. ч.р.,	(po) prost-u, (po)
с.р.	polsk-u

в) *dobrze, naprędcе, wcale, wkrótce, źle*. Це давні форми Місцевого відмінка однини:

Наз.	dobr	cał	zeł
Род.	dobr-a	cał-a	zł-a
Місц.	(w) dobrz-e	(w) cał-e	(o) zł-e

– Назви місцевостей на **-ów, -owa, -owo, -in, -yn, -ina, -ino, -sk**, наприклад: *Jędrzejów, Kraków, Opatów, Częstochowa, Adamowo, Wejherowo, Konin, Tuczyn, Wuczyna, Brzesko*. За походженням ці назви є Називним відмінком іменної відміни присвійних прикметників: *gród Kraka = Kraków, wieś Częstocha = Częstochowa wieś*;

– Назви жінок, утворені від прізвищ або титулів чоловіків за допомогою суфікса **-ina/-yna**, наприклад: *starościna, wojewodzina, Sapieżyna* ітп.

Етимологічно це присвійні прикметники: *starosta – staroścín syn, starościna żona; Sapieha – Sapieżyn las, Sapieżyna niewiasta*; як і *tamin synek, tamina chustka*.

4. Сліди займенникової відміни в польській мові

В сучасній польській мові в займенниковій відміні прикметників

демонструються результати наступних історичних змін:

- **уї** в абсолютному кінці слова у Наз.-Род. відм. одн. ч.р. перейшло в -у;
- **ії** в абсолютному кінці слова – в – і, наприклад: *dobry-їь – dobr-у, pęši-їь – pieszу*;
- у групах приголосних, поділених **-ї-**, відбувся процес стягнення, наприклад: Наз.-Род. відм. одн. ч.р. *novo-їе – nowe, pęše-їе – pieszе*; Наз. відм. одн. ж.р. *nova-їа – nowa, pęša-їа – pieszа*; Род. відм. одн. ч.р. *nova-їего – nowego, pęša-їего – pieszego*; Род. відм. одн. ж.р. *novu-їє – nowe, pęšę-їє – pieszе*.
- в різних формах відбулися чисельні уподібнення і аналогічні зміни;
- іменникова відміна втратила можливість виконання функції означення;
- займенникова відміна, крім функції означення, почала також виконувати функцію іменної частини складеного присудка, як і іменникова відміна.

Внаслідок цих змін сформувалася наступна старопольська відміна складених прикметників:

	Однина			Множина		
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Наз.	Now-у	Now-ē	Now-ā	Now-ī / ē	Now-ā	Now-ē
Род.	Now-ēgo		Now-ē/ēj	Now-ych		
Дав.	Now-ēmu		Now-ēj	Now-ym		
Зн.	Now-у	Now-ē	Now- ā	Now-ē	Now-ā	Now-ē
Ор.	Now-ym		Now- ā	Now-ymi		
Місц.	Now-ēm		Now-ēj	Now-ych		

Деякі форми займенникової відміни зовнішньо не відрізнялися від таких самих форм іменникової відміни, наприклад:

Наз.в. одн. ч.р. – іменникової відміни: **dobra* – *pol. dobrā* – *dobra*,
займенникова відміна: **dobra-ja* – *pol. dobrā* – *dobrá*;

Наз.в. мн. с.р. – іменникової відміни: *pola sq zielona* – *zielonǎ* – *zielona*,
займенникова відміна: *zielonaja pola* – *zielonā* – *zieloná*;

Наз.в. мн. с.р. – іменникової відміни: **tańe* – *pol. taniě* – *tanie*,
займенникова відміна: **tańeje* – *pol. taniē* – *tanié*.

Ці форми у вимові відрізнялися тим, що у займенниковій відміні закінчення були довгими, а після занепаду довгих і коротких голосних – почали функціонувати як чисті голосні. Проте, оскільки у писемних пам'ятках довгота і короткість голосних не позначалася, на письмі ці форми відрізнити важко.

5. Утворення та функціонування порівняльних форм

Значної уваги заслуговує процес утворення в праслов'янській лінгвосистемі ступенів порівняння прикметників.

Крім міни за відмінками, числами та родами (пізніше – й за основами), прикметники ще в епоху індоєвропейської прамови могли мати форми на означення більшого та меншого вияву ознаки, тобто змінювались за ступенями порівняння.

(Зазначимо в лапках, що в індоєвропейській прамові порівняльні форми утворювали не тільки якісні, але й відносні прикметники, незалежні від основних форм прикметників. Іншими словами – суплетивні форми, що мали специфічну семантичну, незалежну функцію).

У праслов'янській мові ступені порівняння прикметників більш наблизились до основної форми прикметників, але незалежне (суплетивне) існування порівняльного ступеня до певної міри збереглося, що було успадковано слов'янськими мовами періоду формування й демонструється в сучасних лінгвосистемах (пор. рос.

хороший – лучший, плохой – хуже; укр. гарний – кращий, великий – більший; польськ. zły – gorszy).

В пізній праслов'янський період для утворення порівнювальних форм використовувались успадковані індоєвропейської прамови суфікси - **ies // -ios; -is**.

Поступовий розпад прамови й формування окремих слов'янських лінгвосистем призводить (в процесі спрощення й демотивації основ) до злиття цих суфіксів з попереднім **-j** і відповідним формуванням форманта **-jъs**. Поступово (знову ж таки в результаті спрощення й демотивації основ) в жіночому роді додається елемент **-ja** (і.-є.- ***ia**), що поступово перетворюється в елемент – **jъша** (наприклад, *** bliz-jъs--ja > bližъša**).

Подібно до жіночого роду, згодом до суфікса чоловічого роду (**-jъs, -ъs**) приєднався суфіксальний елемент **-jo**, що незабаром в більшості мов, що формувалися, був трансформований в формант **jъše** – (*** bliz-jъs-jo > bližъše**).

Таким чином, в пізній період існування праслов'янської мови порівняльні форми прикметників створювалися у жіночому роді за **ja**-основами, а в чоловічому та середньому – **jo**.

Парадигма відмінювання вищого ступеня прикметників у іменниковій (нечленній) формі була такою:

Однина			
	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.	повѣжь	повѣје	повѣжьші
Род.	повѣжьша		повѣжьшѣ, -šě
Дав.	повѣжьшу		повѣжьші
Зн.	повѣжьшь, повѣжь	повѣје	повѣжьшѡ
Ор.	повѣжьшемь		повѣжьшејѡ
Місц.	повѣжьші		повѣжьші
Множина			
	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.	повѣжьші	повѣжьша	повѣжьшѣ, -šě
Род.	повѣжьшь		повѣжьшь
Дав.	повѣжьшемь		повѣжьшамь
Зн.	повѣжьшѣ, -šě	повѣжьша	повѣжьшѣ, -šě
Ор.	повѣжьші		повѣжьшамі
Місц.	повѣжьшихъ		повѣжьшахъ
Двоїна			
	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.-Зн.	повѣжьша	повѣжьші	повѣжьші
Род.- Місц.	повѣжьшу		повѣжьшу
Дав.-Ор.	повѣжьшета		повѣжьшата

Найвищий ступінь прикметників почав розвиватися тільки в праслов'янській мові(зазначимо в лапках, що в індоєвропейській його не було.

В пізній праслов'янський період прикметники найвищого ступеня утворювалися за допомогою частки **na- naj-** (**naj-** *blížše* > *najblížše*; пор. укр *найближче, найближчий*).

Становлення цієї форми, успадкованої з праслов'янської прамови, в слов'янських мовах періоду формування проходило різними шляхами.

Зокрема в польській мові до 14 ст. паралельно ще існували форми з формантами **na-**, **naj-**, у 16ст. – прийнято форму з **na-**.

Сучасна польська мова демонструє наслідки процесу, що проходив (як свідчать пам'ятки) у XVII-XVIII ст. В цей період переважаючою стає форма з **naj-** (при наявності фонетичного діалектного варіанта з **nej-**); форми з **na-** виступають як діалектні.

Слід додати, що в слов'янських мовах періоду формування поступово встановлювалися й інші способи утворення вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників.

Зокрема, *аналітичні способи*, що демонструють посилення ознаки за допомогою слів *більш, менш*; за допомогою *редуплікації*, тобто повторення кореневих морфем (*гарний-прегарний*). *Синтетичний* спосіб розвивається шляхом приєднання (окрім названих **na- naj-**) часток посилення ознаки (напр. в укр. мові **пре-, за-**: *прегарний, завеликий* тощо).

4. ЗАЙМЕННИК

1. Групи займенників за значенням у праслов'янській мові.

Відмінювання займенників у *індоєвропейській мові* не було однотипним і цілком послідовним.

Суплетивізм, різні аналогічні впливи, наявність зрощень і подібні явища призводили до того, що в індоєвропейській прамові відмінювання займенників не становило єдиної парадигми. Звідси випливає розбіжність у займенникових формах, яка спостерігається в сучасних індоєвропейських мовах. Не завжди є змога з певністю реконструювати ту чи іншу форму індоєвропейського займенника.

В *індоєвропейській прамові* займенники чітко поділялися на дві групи: займенники *іменникової відміни* (або група особових займенників); займенники *прикметникової відміни* (або група неособових займенників).

До займенників *іменникової відміни* належали (що були запозичено праслов'янською та окремими слов'янськими лінгвосистемами) займенники на означення 1, 2, 3 (зі зворотним значенням) осіб –

і.є. *eg- (egh-) "я";

*tu, *tuu (кор.) "ти";

*sue (*seu) "себе" (останній без називного відмінка; зі зворотним значенням).

До займенників *прикметникової відміни* належали вказівні, питальні, відносні, означальні та інші займенники – *to, *ko, *ki- /ke, *eno/ono і под.

Характерною рисою індоєвропейських займенників *іменникової відміни* (особових) є їх значна *суплетивність* (пор. укр. я – мене, він – його тощо).

Парадигма індоєвропейського займенника функціонувала в наступних категоріях:

категорія числа (однина, множина, двоїна);

категорія відмінка (відповідно до відмінювання іменника; відсутнія клична форма).

У *праслов'янській мові* на ранньому етапі її формування займенник зберігає багато рис, властивих індоєвропейській прамові, у тому числі суплетивність форм, категорії числа, відмінки (з поступовим відмиранням *аблативу*).

Чітко простежується поділ займенників на групи, зокрема *особові* та *неособові*.

Новими рисами у відмінюванні праслов'янських *особових* займенників є встановлення більш чіткої парадигми відмінювання, а також поява нових окремих форм, яких в праіндоєвропейській мові не існувало.

Так, у праслов'янській мові для вираження 1 особи однини сформувався займенник *азь*, що є, очевидно, рефлексом давньої форми, яка з'явилась у протослов'янських діалектах на місці індоєвропейського **eg-* (*egh-*).

У множині займенник 1 особи мав форму *ту*, де кінцеве (флексивне) -*у* виникло, очевидно, не внаслідок фонетичних змін, а за аналогією – із закінченнями 2 особи мн. *ву*, або знахідного відмінка 1 і 2 осіб множини *пу*, *ву*. Можливо припустити також вплив закінчення іменників жіночого роду *а*-основ (Наз.-Знах. відм. мн. *ženy*), який підтримував зміну, що вже відбувалась.

Для позначення 1 особи мн. у праслов'янській мові поруч з формою *ту*, вживалась (як свідчать дослідження) і форма *пу*. Її можна розглядати або як етимологічно пов'язану з давнім і.-с. коренем, або як вплив форми знахідного відмінка *пу*. Не виключено також вирівнювання форми Наз. відм. *ту* під впливом відмінкових форм з *п*- (*nasъ*, *patъ* і под.)

Існує гіпотеза, що форми *ту* і *пу* різнились за значенням, оскільки *пу* було формою з ексклюзивним значенням ("*ми*" за винятком "*тебе*").

Стосовно *неособових* займенників слід зазначити, що в цій групі чітко формується наступна диференціація займенників:

вказівні,
питальні,
відносні.

Як вже зазначалось, їх відмінювання відрізнялось від відмінювання інших імен.

2. Відмінювання праслов'янських займенників.

З урахуванням успадкованих з індоєвропейської та оригінальних, суто протослов'янських, особливостей парадигми, зазначимо, що відмінювання займенників в праслов'янській мові відбувалося за чіткою системою.

Зокрема відмінювання праслов'янських *особових займенників* відбувалось за такими парадигмами:

1-а особа			
Однина		Множина	Двоїна
Наз.	азь	мы	vě
Род.	mene (menę)	nasъ	paju
Дав.	тънѣ; mi, mĕ	namъ, ny	nama, na
Зн.	mene; meę	ny, nasъ	na
Ор.	тъпојѡ	namі	nama
Місц.	тънѣ	nasъ	paju
2-а особа			
Наз.	ty	vy	va
Род.	tebe (tebeę)	vasъ	vaju
Дав.	tebĕ, tobĕ; ti, tĕ	vamъ, vy	vama
Зн.	tebe; teę	vy, vasъ	va

Ор.	toboјq	vami	vama
Місц.	tebě, tobě	vasъ	vaju
Зворотний займенник			
Наз.	—		
Род.	sebe (sebe)		
Дав.	sebě, sobě; si, sě		
Зн.	sebe; se		
Ор.	soboјq		
Місц.	sebě, sobě		

Як зазначалося вище, відмінювання *неособових займенників* (вказівних, питальних, відносних) відрізнялось від відмінювання інших імен. Це виявлялось як у специфічності флексійної парадигми, так і у відсутності паралелей з відмінюваними формами іменників, прикметників і особових займенників.

У пізній протослов'янський період зникає відмінність між основами називного відмінка однини і решти відмінків неособових займенників. Означена риса була успадкована новоствореними слов'янськими мовами.

Парадигми відмінювання вказівних займенників *тъ, to, ta* у праслов'янській мові мали такі форми:

	Однина			Множина		
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.-Кл.	тъ	to	ta	ti	ta	ty
Род.	ta, toga go, tova vo		toјě ě		těхъ	
Дав.	tu, tomu		toјi		těмъ	
Зн.	тъ	to	toј	ty	ta	ty
Ор.	těмъ		toјq		těmi	
Місц.	te, tě, томъ		toјi		těхъ	

	Двоїна		
	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.-Зн.-Кл.	ta	tě	tě
Род.-Місц.		toju	
Дав.-Ор.		těma	

jb, je, ja

	Однина			Множина		
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.-Кл.	jb	je	ja	i	ja	jě ę
Род.	ja, jego ga, jevo va		jejě ę		ixъ	
Дав.	jemu		jeji		imъ	
Зн.	jb	je	jɔ	jě ę	ja	jě ę
Ор.	imъ		jejɔ		imi	
Місц.	jemъ		jeji		ixъ	

	Двоїна		
	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.-Зн.-Кл.	ja	i	i
Род.-Місц.		jeju	
Дав.-Ор.		ima	

sb, se, si

	Однина			Множина		
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.-Кл.	sb	se	si	si	si	sbjě ę
Род.	si, sja, sega go, seva vo		sejě ę	sixъ		

Дав.	semu		seji	simъ		
Зн.	сь	se	сьjо	сьjě ě	si	сьjě ě
Ор.	simъ		sejо	simi		
Місц.	semъ		seji	sixъ		

	Двоїна		
	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.-Зн.-Кл.	сь ja	si, siji	siji
Род.-Місц.	seju		
Дав.-Ор.	sima		

Питальні займенники відмінювались за такою парадигмою:

Наз.	къ, къто	ць	цьто
Род.	ka, koga// -go kova// -vo	*či, česo, čso	цьтого
Дав.	komu	čemu	цьтому
Зн.	къ	ць	цьто
Ор.	сѣмъ	чимъ	цьтѣмъ
Місц.	сѣ, комъ	čemъ	цьтомъ

В пізній праслов'янській період парадигма відмінювання займенника поступово набуває деяких змін, що пізніше проявляються в нових сформованих слов'янських лінгвосистемах.

Так, поряд з повними (наголошеними) формами *особові* займенники і *зворотній* займенник закріплюють в давальному (а пізніше, в знахідному) відмінках однини енклітичні (ненаголошені) форми – *mi, ti, si* (Дав. відм.); **me, te* поряд з *тє, тє, сє* (Знах. відм.).

Зворотний займенник себе, що мав лише форму однини, поступово починає використовувати дану форму зі значенням множини і двоїни. Вони за аналогією збігаються відмінковими формами 2 особи однини.

Слід зазначити, що в пізній праслов'янській період закріплюється у відмінюванні особових займенників остаточне зближення з відмінковими формами іменників а- основ. Цей процес виявився в утворенні форм давального і орудного відмінків: *тъне -žene, тпојѣ-žepoję, патъ - žepatъ, паті - žepatі, пата - žepata*.

В ранньому етапі формування слов'янських лінгвосистем група особових займенників поповнюється займенниками 3 особи *опъ, она, опо - опі*, які за походженням являють собою неособові вказівні займенники.

Парадигма відмінювання неособових займенників теж демонструє ряд змін.

Так, форми давального та орудного відмінків вказівного займенника *јь, је, ја* поступово набувають *протетичне -n*. Ця форма, очевидно, виникла внаслідок переходу до займенників кінцевого *-n* (після занепаду зредукованих) від прийменників **sъn, къn, vъn: sъn jim > s nit; къn jети > k nети* і под.

Вказівний займенник опъ (що поступово починає виконувати функцію особового займенника 3 особи) заміщається в протослов'янських лінгвосистемах займенниками *съ, ть, овъ*. Ці вказівні займенники служили для означення близького чи віддаленого предмета, а також вказували на відношення предмета до особи, що говорить (пор. в латинській мові *his, istle, ille*).

До групи *питальних* займенників у праслов'янській мові належали займенники *къ, ка, ко; *кътъ; љь; *љьтъ* (форми *къ, ка, ко* походять з і.-є. **kwo*; пор. лат. *quod*; лит. *kas*). В протослов'янських мовах ці

форми виступають у сполученні з іншими займенниками і з часткою *ni-* (зокрема, в давньо-чеській: *nik*) та з іншими займенниками.

Слід зазначити, що більшість протослов'янських лінгвосистем успадкували форму, складену саме з займенником *to* (*ćyto, kьto*).

Вже в протослов'янських мовах *питальні займенники kotoрь, kьterь, kьжь, ćьжь*, почали вживатися як *відносні займенники*. Причому у займенників *kьжь, ćьжь* друга складова частина (займенник *жь*) внаслідок процесів спрощення, перерозкладу й демотивації основ почала сприйматися як закінчення.

При поєднанні із заперечною часткою, питальні займенники утворювали групу *заперечних займенників*.

Принагідно зазначимо, що становлення займенникового відмінювання сприяло певним змінам у відмінюванні іменників в різних протослов'янських лінгвосистемах.

Отже, слов'янські мови, успадкувавши основні риси праслов'янської лінгвосистеми (що, в свою чергу, є спадкоємицею індоєвропейської), переживши протослов'янський період формування та становлення, отримали як результат власні парадигми зі спільними та відмінними рисами.

Зокрема, у сформованих слов'янських лінгвосистемах займенник остаточно поділився (знову демонструючи зростаючу роль категорії роду) на дві основні групи: ***безродові*** та ***родові***.

Безродові складали займенники, що не змінювалися за родами. До них відносились:

особові займенники 1 та 2 особи,
зворотний займенник,
питальні займенники ćyto, kьto.

Родові складала група займенників, що змінювались за родами:
займенники 3 особи та решта неособових займенників.

3. Зміни у відмінюванні безродових займенників у праслов'янській мові:

3.1. особові займенники

До групи **безродових займенників** входять перш за все *займенники особові*.

Слід зазначити, що переважна частина відмінкових форм *особових* займенників являє собою незмінні старі (праслов'янські) форми, успадковані з індоєвропейської.

Такими є, напр., форми називного відмінка займенників *ту, ты*;

родового відм. (пор. ст.сл. *МЄНЄ, ТЄБЄ, СЄБЄ*; укр. *мене, тебе, себе*; польськ. *тніе*; чеськ. *тне*; прасл. < *тне, тьне*); давального відм. (пор. укр. *мені, тобі, собі*; рос. *мне, тебе, себе*, с.-хорв. *теби, ти, себи, си*; польськ. *тніе, ті, тоbie, ci, sobie, si*; прасл. < *ті, тьнѣ, тоbѣ, sobѣ*); орудного відм. (пор. ст.-сл. *множ, тобож, собож*; укр. *мною, тобою, собою*; польськ. *тнq, тоbq, sobq* < прасл. *тноjѳ, тоbojѳ, sobojѳ*).

Слов'янські мови, в основному, зберегли давні енклітичні форми.

В сучасних мовах вони вживаються, зокрема, в польській (пор. *ті, сі, си*), чеській, болгарській, сербо-хорватській.

Східнослов'янські мови мали ці форми ще у відносно недавній час (відомі в історії російської та української мов ще XVI-XVIIIст.). В українській мові енклітичні форми залишаються в окремих (південно-західних) діалектах. Умови, в яких виступають енклітичні форми, як правило, є спільними для слов'янських мов (ненаголошена позиція, відсутність підкреслення за змістом тощо).

- **виникнення форми "ja". Суплетивна форма "ja – тnie"**

Безперечної зміни (у порівнянні з праслов'янською) зазнав займенник 1 особи *azъ*, що є, очевидно, рефлексом давньої форми, яка з'явилась у протослов'янських діалектах на місці індоєвропейського **eg-* (*egh-*).

Діставши в пізній праслов'янській період йотацію початкового **а-** (результат так званої *йотації голосних* у неприкритих передніх складах як наслідок дії в протослов'янських мовах тенденції *прикритого складу*; пор.: *agnę – jagnę; ablъko – jablъko*), займенник став виступати у формі *jazъ* (*язъ*), яка згодом поширилась у слов'янських мовах (давньоруська, давньочеська, давньосербська).

Форма *ja* утворилась, можливо, внаслідок низки фонетичних процесів (занепаду зредукованих, спрощення приголосних тощо).

Закріпившись в називному відмінку, означений займенник *ja* отримав в інших відмінках старі (праслов'янські) форми займенника з початковою фонемою *т-* [*тене* (*тене*) – Род. в; *тънѣ*, *ті*, *тѣ* – Дав. в.; *тене*, *тѣ* -Зн. в.; *тъпојѣ* – Ор.в.; *тънѣ* – Місц. в.].

Представлені форми (гіпотетично) сформувалися з більш давньої (індоєвропейської) форми **ту*, що означала найближчий (генетично) для першої особи простір; дана форма (*ту* – "ми") збереглася в формі 1 особи множини.

Результатом цього процесу стало закріплення суплетивних форм типу "*ja – тnie*". Це явище зафіксовано в різних слов'янських мовах (пор. ст.сл. *МѢНѢ*, *ТѢБѢ*, *СѢБѢ*; укр. *мене*, *тебе*, *себе*; польськ. *тnie*; чеськ. *тне*; прасл. < *тне*, *тъне*).

- **походження форм Д.в і М.в. одн.**

Новостворені слов'янські мови, ввівши в свій склад старі (праслов'янські) форми, успадковані з індоєвропейської, успадкували й особливості їх відмінювання.

Такими є, напр., форми називного відмінка займенників *ty*, *si*, що в давальному відмінку мали форми *tobě*, *sobě* (**ty* – *tobě*; **si* – *sobě*).

В результаті цього процесу ряд новостворених слов'янських мов має аналогічні форми (пор. укр. *тобі, собі*; польськ. *tobie, ci, sobie, si*; прасл. < *tobě, sobě*).

Сучасна польська мова, успадкувавши наслідки історичних трансформацій, демонструє характерне явище відмінювання особових займенників, що полягає у суплетивізмі – зміні основи у непрямих відмінках.

Крім того у давальному та знахідному відмінках однини виступають паралельні форми: наголошувані (повні, довгі) та ненаголошені (скорочені, короткі). Це енклітики, тобто слова, які не мають власного самостійного наголосу, а об'єднуються з іншими лексемами в тзв. «наголошуване ціле» зі словом попереду себе: *kocham cię, widziałe, go, daleś mi, powiedział mi*. Форма займенника *mię* в сучасній польській мові вживається відносно рідко.

Н.в. – *ja; ty*

Р.в. – *mnie; ciebie*

Д.в. – *mnie, mi; tobie, ci*

З.в. – *mnie, mię; ciebie, cię*

О.в. – *mną; tobą*

М.в. – *o mnie; o tobie*

3.2. Зворотний

Як зазначалося, в пізній праслов'янській період парадигма відмінювання займенника поступово набуває деяких мін, що пізніше проявляються в нових сформованих слов'янських лінгвосистемах.

Так, поряд з повними (наголошеними) формами *особові* займенники і *зворотній* займенник закріплюють в давальному (а пізніше, в знахідному) відмінках однини праслов'янські (успадковані з індоєвропейської < **me, te*) енклітичні (ненаголошені) форми – *mi, ti, si* (Дав. відм.); **me, te* поряд з *mę, tę, sę* (Знах. відм.).

Зворотний займенник *sebe*, що мав лише форму однини, поступово починає використовувати дану форму зі значенням множини і

двоїни. Вони за аналогією збігаються відмінковими формами 2 особи однини.

Пізніше зворотний займенник переживає функціональні зміни.

В сучасній польській мові зворотний займенник є скороченою, енклітичною формою родового (знахідного) відмінка. Ця лексема не має форми називного відмінка та відміняється наступним чином:

Н.в. — —

Р.в. — *siebie, się*

Д.в. — *sobie*

З.в. — = Р.в.

О.в. — *sobą*

М.в. — *o sobie*

Відсутність форми називного відмінка можна пояснити тим, що суть цього займенника полягає у поєднанні підмета з іншою складовою речення, позначеною за допомогою форми *się*, наприклад: *Chcemy być sobą. Uczesz się. On kocha siebie samego* тощо. Отже, «відсилаючи» до підмету, сам займенник не може виступити у функції підмета. Форми лексеми, яку представляє дефективне *się*, потрібно відрізнити від морфеми *się*, яка є невід'ємною складовою деяких дієслів, наприклад: *bać się, śmiać się, uczyć się*; або виступає у ролі словотвірної морфеми, утворюючи дієслівні деривати: *pytać się* від *pytać*, *prosić się* від *prosić*.

3.3. Питальні "kto", "co"

До групи *питальних* займенників у праслов'янській мові належали займенники *kъ, ka, ko*; **kътъ; ѣъ; *ѣтъ* (форми *kъ, ka, ko* походять з і.-є. **kwo*; пор. лат. *quod*; лит. *kas*). В протослов'янських мовах ці форми виступають у сполученні з іншими займенниками і з часткою *ni-* (зокрема, в давньочеській: *nik*) та з іншими займенниками.

Слід зазначити, що більшість протослов'янських лінгвосистем успадкували в якості питальних займенників лексеми *ѣto, kъto*.

Означені форми *ćyto, kьto* являють собою складені утворення [тобто сполучення власне питальних займенників *kь-, ćь-* (що демонстрували розрізнення за ознаками живої істоти чи неживого предмета) та займенника *to*, що виступав в значенні прислівника].

У західнослов'янських мовах форму *ćyto* заступив займенник *co* (< *ćeso, ćьso*), який являє собою форму родового відмінка.

В сучасній польській мові питальні займенники *kto, co* не відмінюються за родами, а тільки за відмінками; загалом – виступають тільки в однині, або тільки у множині. У реченні вони виконують роль іменника, тобто функціонують як підмет або додаток. Крім того, вони можуть поєднувати частини складного речення: *Kto się pierwszy odezwie, ten mój przyjaciel. Komu dobrze, ten nie robie nieszczęścia.*

Від питальних займенників *kto, co* за допомогою постфіксів *-ś, -kolwiek* утворюються *неозначені займенники іменного туну* *ktoś, coś, ktokolwiek, cokolwiek*.

Займенники *kto, co* та *ktoś coś ktokolwiek, cokolwiek, nikt, nic* відмінюються за тим самим прикметниковим зразком – *kto* має схожу парадигму з прикметниками, які позначають іменники-істоти, відміна займенника *co* – в принципі, збігається з парадигмою прикметників середнього роду, бо не має форм роду і виступає тільки в однині.

Н.в. – *kto, ktoś, ktokolwiek,*

Р.в. – *kogo, kogoś, kogokolwiek*

Д.в. – *komu, komuś, komukolwiek*

З.в. – = Р.в.

О.в. – *kim, kimś, kimkolwiek*

М.в. – *o kim, kimś, kimkolwiek*

При поєднанні із заперечною часткою, питальні займенники утворювали групу *заперечних займенників*.

4. Зміни у відмінюванні родових займенників.

Особливості функціонування в польській мові.

Як зазначалося, до родових займенників в пізній період функціонування праслов'янської мови й у сформованих слов'янських лінгвосистемах до **родових займенників** відносились *займенники 3 особи та решта неособових займенників*.

В ранніх слов'янських лінгвосистемах група особових займенників поповнюється займенниками 3 особи *опъ, она, оно – oni*, які за походженням являють собою неособові вказівні займенники.

Вказівний займенник *опъ* (що поступово став виконувати функцію особового займенника 3 особи) поступово заміщається в протослов'янських лінгвосистемах займенниками *сь, ть, овъ*. Ці вказівні займенники служили для означення близького чи віддаленого предмета, а також вказували на відношення предмета до особи, що говорить (пор. в латинській мові *his, istle, ille*).

Парадигма відмінювання *неособових* займенників теж демонструє ряд змін.

- **історія анафоричного займенника *jь, *ja, *je**

Так звані **анафоричні** (взаємні займенники) являють собою певні морфемні зрощення, що вказують на суб'єкти, кожний з яких є носієм дії, процесу чи стану і водночас об'єктом, адресатом тієї ж дії, процесу чи стану з боку іншого суб'єкта. Взаємні займенники вказують на зворотний перехід з суб'єкта на об'єкт, унаслідок чого творець дії є одноразово об'єктом тієї ж дії з боку іншого творця чи творців дії .

В праслов'янській мові пізнього періоду функцію **анафоричних** займенників виконували вказівні *jь, je, ja*, що поступово отримували значення *визначеного вказівного* займенника (тобто вказували на приналежність, власність).

Саме цей процес призводить до формування **присвійних** займенників в пізній праслов'янський період. Присвійні займенники формувалися шляхом приєднання анафоричних займенників *jь, je, ja* до основ особових займенників. При цьому займенники *jь, je, ja* поступово починали виконувати функцію флексій (наприклад, давньоруські присвійні займенники *мой(j)* < мо + **jь** (и); моя *моя(ja)* < мо + ja (я) тощо).

У сучасній польській мові присвійні займенники граматично поводяться як прикметники, відмінюються за родами, відмінками і числами, при чому і в цій групі зберігається характерне для займенників нульове закінчення у формі Н.в. однини чоловічого роду, тобто у тзв. словникової формі: *mój, twój, nasz, wasz, swój*.

Синтаксично присвійні займенники нагадують прикметники. Різниця між ними полягає у семантиці, яку проявляє інший займенник – *czyj?* – як класичне питання до форми типу *mój*.

Цікаво, що на це питання нема позитивної відповіді у називному відмінку універсального (такого, що відноситься до всіх осіб) займенника *swój*.

Пор.: *Położyłam mój zegarek (B.) na stoliku. Mój zegarek (M.) leży na stoliku.*
Але: *Położyłam swój zegarek na stoliku.* і відсутність можливості застосувати * *Swój zegarek leży na stoliku.* Отже, займенник *swój* не має форми називного відмінка.

Причина цього полягає у тому, що займенник *swój* включає в межі свого функціонування і граматичного застосування також третю особу. Таке відношення у мові виражається специфічними засобами: омонімічною формою з родовим відмінком від *on, ona, ono, oni, one*, тобто через *jego, jej, ich* (*jego zegarek, jej książka, ich pieniądze*). Варто зазначити, що *jego* і інші наведені приклади є окремими лексемами, а не формами особового займенника *on* (так, наприклад, присвійний займенник *jego* не має короткої форми *go* – не можна сказати **To jest go zegarek*). Таким чином, ці лексеми – невідмінювані.

Натомість відмінювані присвійні займенники відмінюються за зразком парадигми займенника *ten*. Різниця проявляється лише у формі Н.в.

середнього роду, де замість типового для вказівних займенників закінчення –o, маємо регулярне –e: to *moje, twoje, nasze, wasze dziecko. Przytul swoje dziecko*. Крім того, присвійні займенники з основою на –j, мають – як і особові – *swoje (swe)* короткі форми: *mój (tego, temi, tym...; ja, mej, mą...; mych, mymi, tym...); twój (twego, twemu, twym...; twa, twej, twą...; twych, twymi, twym...); swój (swego, swemu, swym...; swej, swą...; swych, swym, swymi...)*.

Вони мають певний стилістичний відтінок, тож не варто зловживати з їх використанням. Так, можна сказати: *Ojczyzna ja (= moja)*, але не **sukienka ja*.

- **форма Н.в. одн.ч. р. "ten"**

Неособові займенники, зокрема *вказівні* займенники твердої групи, потрапили під вплив м'якої відміни. Особливо активно цей процес проходив в західнослов'янських мовах періоду формування.

Зокрема, польська мова давнього періоду мала займенники твердої групи *onъ, tъ, ovъ*, які відмінювались за твердою відміною: Род. відм. *onogo, togo, ovogo*; Дав. відм. – *onoti, toti, ovoti*; Знах відм., як називний; Орудн. відм.- *ověť, těť, ověť*; Місц. відм. – *ovomъ, томъ, onomъ*. Під впливом м'якої відміни (напр., *našъ, -ego, -eti, -itъ, -etъ*) відбувалась зміна у закінченнях займенників твердої групи:

Род. відм. – *onego, tego, ovegо*;

Дав. відм. – *oneti, temi, oveti*;

Орудн. відм.- *owum, tum, onum* (за закінченням м'якої групи *-im* або *-um*).

У місцевому відмінку в давньопольській мові за зразком м'якої групи виступають закінчення – *em (w tem, onem)*, які з XVст. поступаються закінченням орудного відмінка *-im, – um (tum, onum)*.

Подібні зміни відбулися і в чеській, словацькій та інших західнослов'янських мовах. Зауважимо, що виключно західнослов'янською (зокрема польською) рисою є форми вказівного займенника **ten** (пор. в.-луж. *ton*), що є складеним

утворенням з частки *ть* (індоєвропейського походження; означала предмет при конкретному суб'єкті дії) та частки *п(ь)* (будучи індоєвропейського походження, означала в прамові предмет, не співвіднесений особою дії); була ідентичного (генетичного) походження, як і аналогічна частка в займеннику в *о-пъ*.

Сучасна польська мова демонструє загальну тенденцію, що полягає в тому, що прикметникові (родові) займенники загалом відмінюються так само, як і прикметники. В їх парадигмі в однині виділяється чоловічий, жіночий і середній рід, а у множині – чоловічоособовий та нечоловчоособовий. Прикметникові займенники у простих реченнях виконують функцію означення, замінюють прикметники, або вживається разом з ними: *Widziałem taki biały symochód*.

Та найчастіше прикметникові займенники використовуються як тзв. сполучники у складносурядних реченнях: *Podobają mi się ci uczniowie, którzy są pracowici i krytyczni. Jaki pan, taki kram*.

	Liczba pojedyncza		
	rodzaj męski	rodzaj nijaki	rodzaj żeński
M.	taki, który	take, które	taka, która
D.	takiego, którego		takiej, której
C.	takiemu, któremu		takiej, której
B.	takiego, którego taki, który	take, które	taka, którą
N.	takim, którym		taka, którą
Msc.	(o) takim, którym		takiej, której

	Liczba mnoga	
	rodzaj męskoosobowy	rodzaj niemęskoosobowy
M.	tacy, którzy	takie, które
D.	takich, których	
C.	takim, którym	
B.	takich, których	takie, które
N.	takimi, którymi	
Msc.	(o) takich, których	

За таким зразком відмінюються також займенники: *jaki, inny*, а також *każdy*, який має тільки форми в однині.

До цієї парадигми потрапляють також неозначені займенники: *jakiś, któryś, jakikolwiek, którykolwiek*.

5. ЧИСЛІВНИК

1. Походження і формування класу числівників

Числівники в слов'янських мовах – відносно нова морфологічна категорія.

Коріння сучасної системи вираження кількості (десятькова система лічби, корені простих числівників) сягає індоєвропейської давнини.

В *індоєвропейській прамові* існували імена (їх корені стали коренями більшості європейських числівників), що були пов'язані з вираженням кількості конкретних предметів або з їх порядковістю при перелічуванні: **oinos*, **duuo*, **treies*, **ketuer*, **penkue*, **sueks*, **septm*, **okto*, **neun*, **dek'm* тощо.

Праслов'янська мова, зокрема в період її розпаду на окремі слов'янські мови, мала значну кількість імен, утворених від давніх індоєвропейських числівникових коренів. Ці імена та їх сполучення становили досить струнку систему позначень різноманітних кількісних відношень на основі десятикової системи. Разом з тим є мовні свідчення того, що слов'яни користувались й іншими системами лічби, які з часом були витіснені десятиковою.

Кількість предметів *від двох до десяти* в праслов'янській мові позначалась іменами з давніми індоєвропейськими коренями. З них *dьva* – *četyre*, *desęť* безпосередньо продовжують індоєвропейські корені, а імена *peť* – *devęť* були утворені вже на праслов'янському ґрунті.

Новотвором праслов'янської мови є і слово *jedьnъ*, в якому виділяється коренева частина *jed-* (пор. рос. *ед-ва*), ускладнена суффіксом *-ьнъ*.

З часом суфіксальна частина слова зазнала впливу (або є прямою трансформацією) давньої основи *in-* (пор. і.-с. *oinos* - "самотній, сам, один"), що спричинило виникнення контамінованого утворення *jedinъ*. Зазначимо, що давня основа *in-* засвідчена в старослов'янській мові словами *ИН-ОКЪ*, *ИН-ОРОГЪ* тощо; виступає в українських лексемах *ін-ший*, *ін-акше*, *інколи*; в російських – *ин-оходец*, *ин-ой*, *ин-огда* і под.

Кількість в праслов'янській мові означали слова *oba* ("той і другий"), *sъto*, *tysętja*. Лексема *tysętja* відома, крім слов'янських мов, лише балтійським і германським. В аспекті етимології припускається, що

це складне слово з трансформованим коренем *sъto* в другій частині; загальне значення слова *tysq̃tja* - "велика сотня".

Числівникові назви від *pęť* до *desęť*, *sъto*, *tysq̃tja*, *tъta* "десять тисяч" та ін., що означали кількість предметів як їх сукупність; вони могли мати при собі означення (пор. давньоруськ. *всю десять*; ст.-польськ. *wszystka sześć*).

Слова *jedinъ* (*jedъnъ*), *jedъna*, *jedъno*; *dъva*, *dъve*; *trъje*, *tri*; *četyre*, *četyri* мали родові закінчення і узгоджувались з іменниками в роді, числі й відмінку.

Кількість предметів, більша за десять (крім *sъto* і * *tysq̃tja*), позначались в в праслов'янській мові числівниковими сполученнями, різноманітними за характером зв'язків між компонентами. Так, числа другого десятка виражались прийменниковими конструкціями, що склалися з числівника першого десятка, прийменника *na* і слова *desęť* у місц. відмінку (напр. *dъva na desęte* "дванадцять").

В конструкціях на означення кількох десятків чи сотень виявлялися відмінності між граматичними особливостями числівникових слів *dъva – četyre* і *pęť – desęť*: перші узгоджувались зі словом *desęť* (*dъva desęte*, *četyre desęte*), а другі керували ним, вимагаючи форми род. відмінка мн. (*pęť desęť*, *šestъ desęť*).

Кількість одиниць та десятків, одиниць та сотень, десятків та сотень і т.д. виражалася сполученнями, в яких компоненти були незалежними і пов'язувались сурядним сполучником.

У праслов'янській мові знаходили вираження також *дробові* величини. Дуже давнім є слово *polъ* "половина", пов'язане з індоєвропейським коренем **phel-* "бити", "колотити", "розщеплювати". На позначення інших частин одиниці вживалися іменники, утворені від основ числівників за допомогою суфікса **-ina**: *tret-ina*, *četvert-ina*, *pęť-ina*, *sedm-ina*, *desę-tina*.

На порядковість предметів при перелічуванні вказували слова, що функціонували як прикметники й дали початок *порядковим* числівникам (напр., *pęť*, *pęta*, *pęto*; *sedmъ*, *sedma*, *sedmo* і т.д.).

Сполучення з іменника *polъ* і нечленного порядкового прикметника у формі родового позначали дробові величини, що склалися з цілого й половини: *polъ vъtora (11/2)*, *polъ pęta(41/2)*.

2. Відмінювання числівника "jeden"

Розвиток числівникових назв у слов'янських мовах після розпаду праслов'янської лінгвосистеми відбиває подальший процес удосконалення людського мислення, здатність його до все вищого ступеня абстрагування.

Числівникові назви для чисел першого десятка збережені всіма новоствореними слов'янськими мовами. З перших чотирьох слів, що формально являли собою прикметники, всю систему закінчень зберегло лише слово *jedinъ (jedъnъ)*. Даний числівник відмінювався за займенниковою відміною (за зразком *тъ, та, то*). Даною мовною одиницею збережено форми числа (однини, множини).

Цей числівник послідовно зберігає форми всіх трьох родів (з трансформацією в давньоєвропейському форманті *in-*, викликаною різною історією палаталізації зубних в нових слов'янських лінгвосистемах) в усіх новостворених слов'янських мовах: укр. *один батько, одна мати, одне дитя*; рос. *один отец, одна мать, одно дитя*; польськ. *jeden ojciec, jedna matka, jedno dziecko*.

В сучасній польській мові числівник "*jeden*" відмінюється за відмінками та родами:

	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.в.	jeden	jedno	jedna
Р.в.	jednego		jednej
Д.в.	jednemu		jednej
З.в.	jednego / jeden	jedno	jedną
О.в.	jednym		jedną
М.в.	(o) jednym		(o) jednej

3. Відмінювання числівника "dwa"

Числівник *dva* (**dьva*) в праслов'янській мові відмінювався за формами двоїни (на зразок займенника *тъ, та, то*): наз.-знах. відм. *dьva- та, dьvě- тѣ*; род- місц. відм. *dvoju- тоју*; дав. -орудн. відм. *dvěma- тѣма*.

В пізній період функціонування праслов'янської мови числівник *dьva* демонструє тенденцію до непослідовного розрізнення родових форм, втрати прикметникових категорій.

Означена тенденція має специфічні особливості в різних новостворених слов'янських мовах.

В східнослов'янських формуються дві форми: чоловічого і середнього родів (*два*), жіночого роду (укр. *дві*, рос. *две*, біл. *дзве*).

В західнослов'янських формуються свої особливості.

Зокрема в польській мові починають створюватися форми, що поступово перетворюються в: чоловічо – особову *dwaj, dwoch (dwi)*, жіночу *dwie*, форму середнього і чоловічо-неособову форму *dwa*.

4. Відмінювання числівників *trzy, cztery*

Числівники від трьох до десяти відмінювались у праслов'янській мові за іменниковими основами. Числівник *trьje* (**trije*) мав відмінкові форми за і-основами множини (*напр. kostije*).

	чол. р.	жін. р.	сер. р.	Пор.
Наз.-Кл.	trije	tri	tri	kostije
Род.	trijь			kostьjь
Дав.	trьmь			kostьmь
Зн.	tri			kosti
Ор.	trьmi			kostьmi
Місц.	trьхь			kostьхь

Числівник *četyre* (чол. рід) та *četyri* (сер. та жін. рід) належав до відміни основ на приголосний (**г**-основ, як *mati*); він відмінювався аналогічно до множини **г**-основ:

	чол. р.	жін. р.	сер. р.	Пор.
Наз.-Кл.	četyre	četyri	četyri	materi
Род.	četyгъ			materгъ
Дав.	četyгъмъ			materгъмъ
Зн.	četyгі			materi
Ор.	četyгъмї			materгъмї
Місц.	četyгъхъ			materгъхъ

В пізній період функціонування праслов'янської мови намітилися деякі морфемно-фонетичні зміни означених числівників.

В граматичному аспекті числівники "*три, чотири*" у переважній більшості слов'янських мов втратили категорію роду.

Виняток складали тільки західнослов'янські лінгвосистеми, зокрема словацька та польська [польська парадигма числівника починала формувати диференціацію чоловічо-особової форми (*trzej, trzech, czterej, czterech*) і жіночо-речову форму (*trzy, cztery*)].

В сучасній польській мові кількісні числівники *dwa, trzy, cztery* мають однакову парадигму відмінювання. Тільки числівник *dwa*, на відміну від решти, має іншу форму жіночого роду в Н.в. і О.в.:

	чоловічоособові		нечоловічоособові	
			ч.р., с.р.	ж.р.
Н.в.	<i>dwaj, trzech, cztery</i>	<i>dwóch, trzech, czterech</i>	<i>dwa, trzy, cztery</i>	<i>dwi e, trzy, czte ry</i>
Р.в.	<i>dwóch, trzech, czterech</i>			
Д.в.	<i>dwóm, trzem, czterem</i>			
З.в.	= Р.в.		= Н.в.	
О.в.	<i>dwoma, trzema, czterema</i>		<i>dwie ma, trze ma, czte rema</i>	
М.в.	<i>(o) dwóch, trzech, czterech</i>			

5. Відмінювання числівників *pięć – dziesięć*

В граматичній системі праслов'янської мови числівники *pięć, šestь, sedmь, osmь, devětь* належали до **i**- основ і відмінювались за відповідними формами однини [пор. відмінювання іменників *ptak* (чол. рід), *kostь* (жін. рід)].

Числівник *desětь* [як *sъto, * tysęta (* tysęta)*] могли змінюватись за числами, виступаючи у відмінкових формах однини, множини і двоїни.

Числівник *desětь* відмінювався як іменник з основою на приголосний (**ę**-основи, напр. *telet*).

В пізній період функціонування праслов'янської мови в означеній групі числівників намітилися певні зміни. В більшості новостворених слов'янських мов поступово закріплюються 2-3 відмінкові форми.

В польській мові, зокрема, форма наз.- знах. відмінка *pięć, sześć* протиставляється формі род., дав., ор., і місц. відм. *pięciu, sześciu*. Приблизно в XVII ст. в Р.в., Д.в., М.в. чоловічого, жіночого та середнього родів, а також Н.в. та З.в. чоловічо-особових іменників з'явилися форми на -u: *pięciu, sześciu* аналогічно до *dwu*. А з кінця XIX ст. форми О.в. *pięcią, sześcią* були замінені формами *pięciu / pięcioma* аналогічно до *dwu, dwoma*.

	5-10	
	чол-ос.	нечол-ос.
Н.в.	pięciu	pięć
Р.в.	pięciu	
Д.в.	pięciu	
З.в.	= Р.в.	= Н.в.
О.в.	= Р.в. / pięcioma	
М.в.	pięciu	

6. Нейтралізація категорії числа

Числівники в пізній праслов'янській період розвинули ряд рис, які сприяли в різних слов'янських мовах певній уніфікації їх форм і виділенню числівника в окрему частину мови.

Особливими рисами, що були відмінними від формальних ознак іменників і прикметників, виявились розпад категорії граматичного роду і втрата категорії числа.

В пізній праслов'янській період в усіх слов'янських діалектах повністю зникає категорія роду числівників. Так, числівники " *n'ять – дев'яносто дев'ять* " в усіх слов'янських лінгвосистемах періоду формування (що демонструють й сучасні мови) виступають як безродові.

Як зазначалося вище, числівники в пізній праслов'янський період майже повністю втратили також категорію числа.

Числівник "один" зберіг форми однини й множини, що було спричинен його прикметниковим відмінюванням.

Числівник "два", разом з втратою двоїни як окремого числа, перейшов до множини (рештки двоїни збереглися частково в чеській та діалектах української).

7. Складені числівники. Збірні числівники

Числа, більші за 10, виражались в праслов'янській мові синтаксичними сполученнями різного типу (частково їх зберегла старослов'янська мова). Частина цих словосполученьв різних мовах періоду формування. – переважно ті, в яких компоненти були зв'язані за підрядним типом зв'язку- перетворились на ґрунті окремих слов'янських мов на зрощення. Пам'ятки зберегли свідчення про різні етапи цього процесу

Цікаві приклади функціонування так званих "складених" числівників, що мали у своєму морфемному складі кілька кореневих компонентів, демонструє (як вже зазначалось) старослов'янська мова.

Так різноманітні старослов'янські тексти фіксують функціонування складених числівників "одинадцять – дев'ятнадцять" і "п'ятдесят – дев'яносто", що відмінювались у своїй першій частині (напр. *ЄДИНЬ НА ДЕСАТЕ, ЄДИНАГО НА ДЕСАТЕ ; ПАТЬ ДЕСАТЬ, ПАТИ ДЕСАТЬ*).

В слов'янських лінгвосистемах періоду формування намітилась тенденція до втрати відмінювання першої частини і до злиття цих числівників у складні (пор. укр. *одинадцять – одинадцяти, п'ятдесят – п'ятдесяти*; польськ. *trzyznaście(trzynastu) -trzynastoma (trzynastu)*).

	11-16	
	чол-ос.	нечол-ос.
Н.в.	jedenastu	jedenście

Р.в.	jedenastu	
Д.в.	jedenastu	
З.в.	= Р.в.	= Н.в.
О.в.	= Р.в. / jedenastoma	
М.в.	jedenastu	

Часткове реліктове відмінювання першої частини демонструють східнослов'янські лінгвосистеми (пор. рос *пятидесяти-пятьюдесятью*; білор. *пяцідзсяці-пяціюдзсяцію*). Реліктові форми пізнього праслов'янського періоду має й польська мова, що, наприклад, демонструє числівник *dwudziestu* (пор. *dwadzieścia*).

Збірні числівники типу укр. *сто п'ятдесят три* у старослов'янській мові могли вживатися зі сполучниками (*СЪТО И ПАТЬДЕССАТЬ И ТРИ*), але поступово виявляється тенденція до втрати відмінювання всіма частинами.

В польській мові до XIX ст. у числівниках 200-400 відмінювалися обидві частини, наприклад: *dwu stu, trzem stom, czteremu sty*. У XIX ст. перший член таких числівників втратив здатність до відмінювання, а закінчення **-u** набуло ролі універсального для другого члену у залежних відмінках.

У числівниках 500-900 до XVII ст. також відмінюваною біла тільки перша частина за зразком іменників жіночого роду з давніми основами на **-ї-**. А з XVII ст. у залежних відмінках перша частина числівника набувають закінчення **-u**:

	чол-ос.	нечол-ос.
Н.в.	pięciuset	pięćset
Р.в.	pięciuset	
Д.в.	pięciuset	
З.в.	= Р.в.	= Н.в.
О.в.	pięciuset	
М.в.	pięciuset	

Позначення "десять сотень" вже в старослов'янських текстах заміщається давньою індоєвропейською (успадкованою праслов'янською мовою) лексемою * *tysqtja* (* *tysętja*). Це закріплюється в більшості слов'янських мов: укр. *тисяча*, рос.та біл. *тысяча*, польськ. *tysiąc*.

В сучасній польській мові числівники *tysiąc*, *milion*, *miliard* відмінюються як іменники чоловічого роду – за родами, числами, зберігаючи поділ на м'яку і тверду групи та відповідні чергування:

	одн.	мн.
Н.в.	tysiąc	tysiące
Р.в.	tysiąca	tysięcy
Д.в.	tysiącowi	tysiącom
З.в.	= Н.в.	
О.в.	tysiącem	tysiącami
М.в.	(o) tysiącu	(o) tysiącach

Порядкові (зокрема, складені, збірні порядкові) числівники в слов'янських лінгвосистемах періоду формування за своїм відмінюванням наслідували прикметники.

Як прикметники, вони могли виступати у двох формах – *короткій* (нечленній) і *повній* (членній). Ці форми зафіксовані в старослов'янській мові (пор. *ПРЪВЪ – ПРЪВЫИ, ВЪТОРЪ – ВЪТОРЫИ*). Відповідно вони відмінювались за парадигмою членних або нечленних прикметників, тобто за іменним чи займенниковим відмінюванням.

В слов'янських лінгвосистемах періоду формування розвиток відмінкових форм порядкових числівників був подібним, відповідно, до змін прикметників. Відбувається занепад коротких форм; повні форми числівників разом з повними прикметниками зазнають ряд фонетичних змін (*контракція, гаплогія* тощо).

Вже на ранніх стадіях існування самостійних слов'янських мов виникають *нові форми* на означення порядкових числівників – це:

укр. *перший, другий*; білор. *першы, другі*; польськ. *pierwszy, drugi* – при закономірній нормі ст.-сл. *ПРЪВЫИ, ВЪТОРЫИ*; рос. *первый, второй*.

Форма *перший* виникла за допомогою вищого ступеня прикметників **-ЬШ-**, з випадінням (внаслідок *стягнення, контракції*) **-(Ь)В-** (що зберегла польська мова) при сполученні приголосних.

Хоча в *текстах* старослов'янської мови демонструється відмінювання всіх частин складених форм порядкових числівників (напр. ст. сл. *СЪТЪНААГО ЧЕТВРЪТААГО*), слід зазначити, що спільним явищем для всіх новостворених слов'янських лінгвосистем є часткова втрата відмінювання складених форм порядкових числівників (крім останнього слова) і заміщення їх кількісними числівниками. Так, в українських текстах кінця 14 ст. читаємо: "*У лѣта пароженья сына божья тысяча и три ста девяпосто осмого лѣта*". У сучасних російській та українській мовах таке вживання форм у складеному порядковому числівнику стало нормою (рос. *я был двести сорок пятый*; укр. *виграш випав на шість тисяч чотириста сорок перший квиток*).

Сучасна польська мова демонструє особливість відмінювання певних числівників, де спостерігаємо явище розширення основи у непрямих відмінках:

Н.в.	dwoje	troje	czworo
Р.в.	dwojga	trojga	czworga
Д.в.	dwojgu	trojgu	czworgu
З.в.	= Н.в.		
О.в.	dwojgiem	trojgiem	czworgiem
М.в.	(o) dwojgu	(o)trojgu	(o) czworgu

Складені збірні числівники у сучасній польській мові можуть відмінюватися на два способи:

- обидва члени відмінюються (*dwadzieścioro czworo uczniów*);
- відмінюється тільки друга частина (*dwadzieścia czworo uczniów*).

ПИТАННЯ та ЗАВДАННЯ

Іменник

1. Назвіть та опишіть найважливіші етапи розвитку системи відмінювання іменників.
2. Поясніть значення термінів «природній рід іменника», «семантизація роду», «морфологізація роду», «деморфологізація роду».
3. Як проходило спрощення системи закінчень іменників?
4. Перерахуйте найважливіші чергування у основах іменників.
Класифікуйте їх та назвіть їх джерела.
5. Провідміняйте іменники: *sąsiad, mrówka, ciało*. У яких відмінках виникають чергування в основі? Класифікуйте їх і поясніть, що їх викликало. У яких відмінках можна спостерігати однакові закінчення? Які їх джерела?
6. Випишіть із довільного сучасного тексту по 7 іменників чоловічого, жіночого та середнього роду. Простежте чергування в основах та поясніть їх.
7. З поданих фрагментів старопольських пам'яток випишіть виділені слова, зазначте їх флективні форми та поясніть походження цих форм:
Niewinowaty rękama i czystego sierca, jenże nie wziął w próżność dusze swojej. W uczynkoch ręku swoju połapion jest grzesznik. Gospodnie... modlitwę moję uszyma usłysz. O bracia milsza moja, wspomnińcie, iż on jest brat wasz. Jako mi Jakub pobrał sześćdziesiąt kop rży, a za dwie grzywnie łąk. Weźmi... dwie siekirze, dwie motyce, alibo dwa rydla. Nie zna braciej swej. Biskupia bałwańska oskarżyli ji. Jako podczasze poznańskie z bracią nie ma do jeziora nics.
8. Яке історичне тлумачення форм Місцевого відмінка та паралельних форм Орудного відмінка множини іменника *ręka*?
9. Яка історична інтерпретація форм *ci chłopcy – te chłopaki*?
10. Ось група іменників чоловічого роду: *ojciec, mąż, syn, gość, dom*.

- 1) вкажіть їх приналежність до праслов'янської відміни,
- 2) погрупуйте їх відповідно до сучасних парадигм відмінювання.

Приклад: *starosta* – відміна з основою на -а; в однині – жіночий тип відмінювання, в множині – чоловічоособова парадигма.

11. Будь ласка, охарактеризуйте подані іменники середнього роду: *ciało, dziewczę, imię, okno, oko*

- 1) вкажіть їх приналежність до праслов'янської відміни,
- 2) погрупуйте їх відповідно до сучасних парадигм відмінювання.

Приклад: *miasto* – відміна з основою на -о; відміна середнього роду, тверда основа.

12. Будь ласка, охарактеризуйте подані іменники жіночого роду: *kość, krew, dusza, głowa, moc*

- 1) вкажіть їх приналежність до праслов'янської відміни,
- 2) погрупуйте їх відповідно до сучасних парадигм відмінювання.

Приклад: *starosta* – відміна з основою на -а; в однині – жіночий тип відмінювання, в множині – чоловічоособова парадигма.

13. За якими праїндоевропейськими типами відмінювання відмінювались наступні іменники: *rok, język, mąż, dom, kość, żona, noc, imię, plemię, słowo, świeca, dusza, władca*?

14. Як між собою пов'язані форми *slugi : studzy, chłopci : chłopcy, wilki : wilcy, biedaki : biedacy*?

15. Поясніть флексійні форми підкреслених слів: *innymi słowy, dawnymi laty, siadać na koń, iść za mąż, być z kimś za pan brat*.

16. Який флексійний архаїзм вжито у першому рядку «Марії» А. Мальчевського? «Ej! ty na szybkim koniu, gdzie pędzisz, kozacze?»

17. Вкажіть основу та закінчення у словах *syn, ręce, pies*.

18. У чому полягають особливості відмінювання слів *sędzia, książkę, ziemianin*? Надайте історичний коментар.

19. Надайте історичний коментар до підкресленого слова: «*Na początce Bog stworzył niebo i ziemię*» (BZ I, 1).
20. На основі форм іменників, які спостерігаємо у цитаті «(...) uczynił Matias szkody grzywien w rolach, w gajoch i w łąkach», встановіть походження тексту (період).

Займенник

1. Коли в польській мові з'явилися чоловічо-особові форми займенників? Як звучала форма Називного відмінка множини займенників до появи цих форм?
2. Як можна пояснити існування суплетивних форми займенника *on, jego jemu*?
3. Звідки взялося **ń**- на початку слова у таких формах, як: *do niego, nim, nią* тощо?
4. Представте історію анафоричного займенника *jь, ja, je*. Як довго він функціонував у польській мові?
5. Перекладіть уривки з «Флоріанського Псалтиря» на сучасну мову. Поясніть значення виділених слів. Як звучать їх сучасні відповідники?

Włogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych. A będzie jako drzewo, jeź szczepiono jest podług ciekących wod. Śpiewajcie Gospodnu, jenże przebywa w Syjon! Jenże czyni to, nie będzie poruszon na wieki. Synowie, jiz się narodzą. A stróża w nocy, jichże nizacz imają, jich lata będą.

6. Від чого залежать форми займенників, виділених у наступних фрагментах старопольських текстів?

Gospodnie... weźrzy na mię czemu jeś mie został? Wszytcy widząc mie, naśmiewali sie se mnie. Otworzyli na mię usta swa. Uczyniło sie jest serce moje jako wosk. Boże, zmiłuj sie nade mną, bo w cię pwa dusza moja.

7. „*Takie były zabawy, spory w one lata*” – pisał A. Mickiewicz. Чому вислів *w one lata* сьогодні є архаїчним?
8. Опишіть походження енклітичних форм займенників *go, tu*.
9. Поясніть значення займенників *jego* в реченні: „*Nie było ani jego, ani jego żony*”.
10. Поясніть історично зумовлені обмеження у вживанні форм *weń, poń, dlań, doń*.
11. Представте генезу вказівного займенника *co*?
12. Як у польській мові розвинулися форми праслов'янських займенників **тъ, *jь* (Знахідний відмінок однини), **къ, *ць*?
13. Чим зумовлене спрощення трьох родових форм у Називному відмінку множини займенника *ci – ty – ta* до двох *ci – te*?
14. Про що свідчать наступні форми займенників:
A tego dla, iż Boga nie chce uźrzeć (...); obiązał się tomu, czsoż jeść wrzemienego (...); Czso nam przez tego niemocnego (...) znamiona?
15. Надайте історичний коментар до виділених форм займенників:
”A zatym uźrzeli wilka, a on wieprza zasię niesie; i puścił ji cała i zdrowa onej niewieście”. (żВ II).

Прикметник

1. Коли вживалися і які синтаксичні функції спочатку виконували прикметники: а) іменникової відміни, б) займенникової відміни?
2. Як утворювалися складні (займенникові) форми прикметників та дієприкметників?
3. Перелічіть прикметники, що виступають у формі іменника. Яка їх синтаксична функція?
4. Поясніть походження прислівників: *na pewno, wcale, po prostu, od dawna, boso, brzydko, krzywo*.

5. З фрагментів старопольських текстів, поданих нижче, випишіть прикметники та дієприкметники, вкажіть тип відмінювання (іменниковий чи займенниковий) та флективну форму (відмінок, число, рід). Від прикметників займенникової відміни (складеної) утворіть такі ж старопольські форми іменникової відміни (простої):

Z świętym święt będziesz, a z mężem bezwinnym bezwinnie będziesz. Żyw jest Gospozin i błogosławiony Bog moj i powyszon bądź Bog. Święty Błażej... cuda wielika czynił. Puścił ji cała i zdrowa. Bojałem sie, przeto iżem nag. Przyszła płaczący do Pilatowa domu. Niebieska okna się otworzyły. Ma być żywo wszystko stworzenie.

Приклад:

z świętym – орудний відм., одн., чол.р., займенниковий тип відмінювання.
Іменниковий тип – *z świętem*.

wiesiołego – родовий відм., одн., чол.р., займенниковий тип відмінювання.
Іменниковий тип – *wiesioła*.

7. Яка історична морфологічна різниця між словами *dobro, dobrze, dobry, dobra, dobre, dobrzy, dobre?*
8. У якій формі найкраще зберігся простий тип відмінювання прикметників у польській мові?
9. У чому формально полягає історична різниця між висловами: *po polsku* і жартівливим *po polskiemu*?
10. Які історичні флексійні процеси приховуються у назві *Kraków*?
11. Визначте флексійну парадигму прикметників у наведеному реченні:
«*Jini niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrowieni byli*» (żВ I).
12. Поясніть походження сучасних прислівників *wcale, na pewno, od dawna, dobrze, po prostu, potału, cicho?*
13. Поясніть походження сучасних прикметників *widomy, łakomy, rodzimy, niewidomy*.
14. Які семантичні зміни відбулися у словах *widomy* і *niewidomy*?
15. Поясніть походження прикметників *czuły, śmiały, stały, zbolący*.

Числівник

1. Поясніть будову та особливості відмінювання порядкових числівників, простих і складних кількісних числівників.
2. У чому полягає особливість відмінювання збірних числівників?
3. Спираючись на фрагменти старопольських текстів, дайте відповідь на наступні запитання:
 - а) Як сьогодні звучать виділені числівники?
 - б) Як у старопольській мові утворювались числівники 21, 72, 150 тощо?
 - в) Що означає «*pólsiodmy grzywny*»? Чи використовується сьогодні якась подібна форма?

Jako mi Jakub pobrał sześćdziesiąt kop rży, a za dwie grzywnie łąk. Jako... tam szkody siedmdziesiąt grzywien i dwie. Jako Jakusz... potem przykupił za pólśiodmy grzywny. Korab... tak udziałasz: trzysta łokiet na dłużę będzie, a pięćdziesiąt na wyszę ji uczynisz, a wirzch jego na trzydzieści łokiet. A był jest Noe w sześćdziesiąt leciech tedy. I rzekł Bog: idźcie z ziemie, wody. I ubywało jich po stu a po pięćdziesiąt dni.

4. Які характерні показники числівникового типу відмінювання?
5. У Давальному відмінку числівника *dwa* сьогодні виступають закінчення -u, -om, -óm. Яке їх походження і статус в сучасній польській мові?
6. У чому проявляється спорідненість слів *jeden* і *dwa*?
7. Прокоментуйте підкреслені граматичні форми: «*Żaden nie może dwiema panom służyć*», «*Mądrej głowie dość dwie słowie*».
8. Яка історична різниця між числівниками у словосполученнях: *trzy króle*, *trzech króli*, *trzej królowie*?
9. Чи формант -ście, який виступає у числівниках *dwieście* і *dwanaście* має таке саме походження?
10. Якою частиною мови є слово *tysiąc*?

11. У якому відмінку вжито числівника 6 у словосполученні *przed sześcią niedzielą*? Які зміни відбулися у відмінюванні числівників від 5 до 10?

Дієслово

1. На чому ґрунтувався поділ праслов'янських дієслів на дієвідміни?
2. Як змінювались критерії поділу дієслів на дієвідміни?
3. До яких праслов'янських дієвідмін належали дієслова *wiodę, dźwignę, wracam, zbawię*? До яких дієвідмін вони належать в сучасній польській мові?
4. Які зміни відбулися у формах теперішнього часу на ґрунті польської мови?
5. Опишіть співвідношення польських дієвідмін до праслов'янських.
6. Які чергування спостерігаються в сучасних формах теперішнього часу? Чим вони були викликані?
7. Як виникла дієвідміна *-m, -sz*?
8. Представте історію форм наказового способу дієслів у польській мові.
9. Як можна пояснити співіснування у 2 та 3 особах однини наказового способу форм із закінченням і без нього?
10. Які зміни відбулися в польських формах інфінітива?
11. Нижче подано текст молитви початку XV ст. Випишіть усі форми наказового способу та визначте їх граматичні категорії (особа, число). Утворіть форми 1 і 2 особи однини теперішнього часу, вкажіть давню дієвідміну цих дієслів:

Otcze nasz, jenżeś na niebiesiech, *oświeć* sie tve imię, *przydzi* tve krolestwo, *bądź* twa wola jako na niebie tako na ziemi, *daj* nam dzisia chleb nasz wszedni, *odpuści* nam nasze winy, jako my odpuszczamy naszym winowatcom, a nie *wodzi* nas na pokuszenie, ale nas *zbaw* ode wszego złego. Amen.

12. Представте історію форм імперфекту та аористу в польській мові.
13. Утворіть від поданих дієслів старопольські форми 1-ї та 2-ї особи однини імперфекту та / або аористу. Які із них звучать однаково?

być, chodzić, chwalić, dawać, gniewić, grać, móc, napisać, nosić, przenieść, rozumieć, wiedzieć, wieźć, wozić, wyskoczyć, zrobić

14. Представте структуру та історію форм складного минулого часу, давноминулого часу та умовного способу дієслів.

15. З уривку з «Флоріанського псалтиря» виписіть виділені дієслова, визначте їх форму та перекладіть на сучасну мову:

Wo *naostrzyli są* jako miecz języki swoje; *naciągnęli są* łączyszczą, *bychą* strzelali w tajemności niepokalanego. *Mołwili są*, *bychą* pokryli sidła, *rzekli są*: kto uźrzy je?

16. Поясніть форму *bych nie poruszon był*.

17. Чому дієслова у теперішньому часі не мають граматичної категорії роду, але мають її в минулому часі:

piszę – piszesz – piszemy
pisałam – pisałaś – pisaliśmy
pisałem – pisałeś – pisaliśmy?

18. Як виникли наступні форми дієслів: *przyjść, dojść, zająć*?
Реконструйте їх старопольські відповідники?

19. Які архаїчні форми дієвідмінювання збереглися у «Богородиці» *zyszczy nam, spuści nam, dać raczy*?

Література:

1. Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Москва, 1961. 352 с.
2. Бодуэн-де-Куртенэ И.А. Польский язык в сравнении с русским и древнецерковнославянским. СПб, 1912. 130 с.
3. Бодуэн-де-Куртенэ И.А. Несколько слов о сравнительной грамматике индоевропейских языков. СПб, 1912. 357 с.
4. Брандт Р. Краткая сравнительная грамматика славянских языков. М., 1915. 61 с.
5. Булаховський Л.А. Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов. Х., 1927. 564 с.
6. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; [А. Й. Багмут, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко та ін.] / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1966. 594 с.
7. Генсьорський А.І. Південноруські і польські мовні взаємозв'язки в XIII ст. *Дослідження і матеріали з української мови*, м. Київ, 1961. С. 15-30.
8. Кочерган М.П. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. – 2.вид., випр. і доп. Київ : Видавничий центр "Академія", 2006. 463 с.
9. Пучковський Ю. Польська мова. Практичний курс. Посібник для студентів гуманітарних спеціальностей. Київ : «Чумацький шлях», 2009. 265 с.
10. Buttler D. *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa, 1978. 275 s.
11. Dalewska-Greń H. *Języki słowiańskie*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. 666 s.
12. Dubisz S. *Język – historia – kultura*. Warszawa, 2007. 265 s.
13. Klemensiewicz Z. *Historia języka polskiego*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. 830 s.
14. Klemensiewicz Z., Urbańczyk S., Lehr-Splawiński T. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 1964. 596 s.

15. Kleszczowa K. Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki. Katowice, 1998. 186 s.
16. Krążyńska Z., Słoboda A. Jak można sobie wyobrazić (czy można sobie wyobrazić) wykształcanie się fleksji w językach indoeuropejskich. *Kwartalnik Językoznawczy*, 2009/1 (0), S. 10-15. URL : www.kwartjez.amu.edu.pl.
17. Kuraszkiewicz W. Gramatyka historyczna języka polskiego. Podręcznik. Warszawa : Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1970. 227 s.
18. Lehr-Spławiński T. Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1978. 451 s.
19. Lewaszkiewicz T. O potrzebie nowego spojrzenia na genezę polskiego języka literackiego (z uwzględnieniem tła ogólnosłowiańskiego). *Studia historycznojęzykowe*, t. 1., Kraków, 1994. S 213-220.
20. Milewski T. Językoznawstwo. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1969. 220 s.
21. Moszyński L. Wstęp do filologii słowiańskiej. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. 412 s.
22. Paveau M.-A., Sarfati G.-É. Wielkie teorie językoznawcze. Od językoznawstwa historyczno-porównawczego do pragmatyki. Kraków : Avalon, 2009. 298 s.
23. Popowska-Taborska H. Język czy dialekt? – raz jeszcze o statusie kaszubszczyzny. *Język Polski*, Rocznik LXVIII, z. 2-3, 1988. S. 87-96.
24. Rieger J. Siatkowski J. Kontakty polszczyzny z językami słowiańskimi. *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński. Lublin, 2001. S. 541-554.
25. Rospond S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1971. 224 s.
26. Walczak B. Język jako składnik tożsamości narodowej. *Język. Religia. Tożsamość*, Gorzów Wielkopolski, nr 3. 2009. S. 9-18.

Дворницька Н. І., Стахнюк Н. О.
ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ
граматика
Навчально-методичний посібник

Здано в набір 28.09.2020. Підписано до друку 20.10.2020.

Формат 60x84/16. Папір офсетний, друк трафаретний.

Гарнітура Times New Roman.

Ум.-друк. арк. 7.44. Авт. арк. 4.35.

Наклад 100 прим. Зам. 4950

Макет та друк – видавничо-поліграфічне підприємство “Апостроф”,
вул. Уральська, 2, м. Кам’янець-Подільський, Україна, 32302